

81.63 Карс-96

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

Э 53

Кар, 3884

2

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ

4 класс

УСТАЗГЪА
МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Черкеск 1989

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. Къ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ

4 класс

УСТАЗГЪА
МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

3 чыкъгъаны

Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси теджегенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск 1989

74.261.4

Э 53

Баш рецензентле: СЮИЮНЧЛАНЫ Х. И.
БОТТАЛАНЫ Л. З.

кар: 3884

Карачаево-Черкесская
областная
БИБЛИОТЕКА

Э $\frac{4306010000 - 96}{M 159 (03) - 88}$ 70-89

ISBN 5 — 7844 — 0406 — 1.

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю 1989

АЛ СЕЗ

Бу китаб устазгъа, артыкъсыз да жангы башлагъанга, болушлукъгъа деген муратда чыгъады. Биринчи кере 1975 джыл, экинчи кере да 1984 джыл чыкъгъан эди. Бу джол, жангы программагъа кёре, ючюнчю кере чыгъады.

Болушлукъну аллында программаны бёлюмлерин окъутууну юсюнден методика оюмла бериледиле.

Байламлы тилни ёсдюрюге аслам эс бёлюнеди. Аны юсюнден методика оюмла бериледиле. Андан мурат: бир тема бла байланиган соруулагъа джууаб берирге, сюжет суратлагъа кёре айтымла къураргъа, окъулгъанны планын хапарлаучу, соруучу айтымла бла сала билирге, 70—100 сёзден къуралгъан текстни, сохта кеси джарашдыргъан планнга кёре, магъанасын ауздан эмда джазыб, толу эмда къысхартыб айта, джаза билирге, окъулгъанны формасын тюрлендириб, туура сёз бла хайырланыб айта, джаза билирге, суратха, кинофильмни энчи эпизодларына кёре, хапарчыкъ джаза, тенгине, джууугъуна письмо, классда, пионер отрядда болгъан затланы юсюнден къабыргъа газетге заметка джаза билирге юретиу.

Болушлукъда тематика план эмда хар дерсни планы бериледиле. Ала юлгю халда джазылгъандыла. Устаз, сохталаны билимлерине таяна, школну окъуу базасына кёре, аланы тюрлендирирге эркинди эмда борчлуду.

Болушлукъда тематика план бла дерслени планларында ишле «Къарачай тил» китабны бешинчи чыкъгъаны бла бериледиле.

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЕСДЮРЮУ

4-чю классны программасы «Сёз», «Тилни кесеклери», «Айтым», «Байламлы тил» деген бёлюмледен къуралады. «Сёз» деген бёлюмюне сёзню къурамы, «Тилни

кесеклерише» деген бѣлюмюне ат, сыфат, алмаш, этим, санау, сезлеу, байлам киредиле. Бу темаланы окъутур ючюн джангы программа бла 59 сагъат бериледи.

«Айтым» деген бѣлюмюне бу темала киредиле: бош, къош айтымла, айланыу, туура сѣз. Быланы окъутур ючюн 35 сагъат бериледи.

«Байламлы тил» бѣлюмюне башында айтылгъан темаланы окъутур ючюн берилген сагъатладан 25 энчи сагъат бѣлюмедди.

Бу дерследе сохтала изложение, сочинение джазартгъа юренедиле. Тил ёсдюрюу ишле грамматиканы, тюз джазыуну дерслеринде да орун алгъанлай турадыла.

Джылны алтында ал класслада башында эсгертилген темаладан алгъан билимлерин эсге тюшюредиле, анга таяна, устаз джангы билим береди.

ГРАММАТИКАНЫ БЕЛЮМЛЕРИН ОКЪУТУУНУ

ЮСЮНДЕН

Сѣзню къурамы

Сѣзню къурамындан (тамыр бла аффикследен) ючюнчю классда сохтала хапар алгъандыла. Тертюнчю классда сѣз къураучу аффикслени окъуйдула, ала бла джангы сѣзле къурайдыла (*мал — малчы, маллыкъ, малчылыкъ, Маллы, малсыз* дегенча). Бу классда бир тамырлы сѣзлени айыра билирге юренедиле. *Темирчи* бла *темирли, жанлы* бла *джанады, къылчыкъ* бла *къылады*, деген сѣзле бир тамырлы сѣзлемидиле, деб устаз соруу салса, сохталадан бу соруугъа тюрлю-тюрлю джууабла эштирге боллукъду. Бир къаууму айтыргъа боллукъду бир тамырлыдыла деб, бир къаууму да огъай деб.

Биринчи къауум айтыргъа боллукъду:

— *Темирчи* бла *темирли* деген сѣзле *темир* деген тамырдан, *жанлы* бла *джанады* дегенле да *жан* деген тамырдан, *къылчыкъ* бла *къылады* деген сѣзле да *къыл* тамырлы сѣзлемидиле, деб. Магъаналары ол сѣзлени бир-бирине джууукъмудула, деб соруу салынса, не айтыргъа боллукъдула?

Темирли — сауутду. Алгъын заманда объёмну ёлчеси болгъанды; *темирчи* адамды; къалгъан сѣзлени да магъаналары бир-бирине джууукъ тюлдюле.

Айталмасала, устаз болуша, бу оюмгъа келтедиле: бир тамырлы сёзлени тамырлары бирча, магъаналары да бирине-бирине джууукъ болургъа керекдиле.

Бир тамырлы сёзлени тамырларын айыра билир ючюн, ала бир тамырлы болгъанларын аңгылатыр ючюн, быллай ишле берирге боллукъду:

1. Бир тамырлы сёзлени тизгини бериб, аланы тамырларын табыу: сабан, сабанчы, сабанлыкъ, сабансыз, сабанлы.

2. Бир тамырлы сёзлери болгъан айтымладан неда байламлы текстчкден бир тамырлы сёзлени, аланы тамырларын белгилеу ишле: *малчыны малларында маллыкъгъа джараулу малла кёбдюле. Темирчи темиршилейди. Хасан темирчилик этгенли, талай джыл болады.*

3. Берилген тамырладан жангы сёзле къурау.

Къой деген тамырдан *ким?* деген соруугъа джууаб этген сёз къурау (*къойчу*); *къойчу* деген сёзден не? деген соруугъа джууаб этген, ишни аты болгъан сёз къурау (*къойчулукъ*)...

Сёзю тамырын айыргъандан сора, аффикслени юсюнден алгъан билимлерни теренлетну ишле этиледиле. Сёз тюрлендирнуочю бла сёз къураучу аффикслени тилде нек керек болгъанларын айырадыла. Аффикслени болушлугъу бла жангы сёзле къурау ишле баджарыладыла.

Ю лгю. Ахмат, ферма, ишле. — Ахмат фермада ишлейди.

Сёзю къурамын окъугъандан сора, сохтала магъанасы бир-бирине джууукъ неда къаршы болгъан сёзле бла шагърей боладыла, ала бла тилде хайырлана билирге юренидиле. Тертюнчю классда биринчи кере шагърей боладыла.

Программаны бу бёлюмюн къалай окъутургъа керек болгъаны дерслени планларында бериледи.

Ат

3-чю классда атны юсюнден окъулгъанны (атны магъанасы, энчи эмда тукъум атла, энчи атлада уллу харифни джазылыуу, атны бирлик эмда кёблук санда джюрютюлюю) къайтарадыла. Иелик атла бла биринчи тюбейдиле. Тюз атланы джалгъайнуларын биринчи кере окъуб башлайдыла. *Болуш* деген термин бла биринчи кере тюбейдиле, аны магъанасын айырадыла. *Бө-*

лушланы окъутхан кёзюуде, артыкъсыз да иелик бла тамамлаучу болушланы бир-биринден айыраламай, сохтала бек кыйналадыла, не ючюу десенг, соруулары бирча болгъаны себебли, аланы бир-биринден айыргъан тынч тюлдю.

Ол себебден бериледиле айтымла. *кимни? нени?* деген соруулага джууаб этген сёзле айтымда кыйсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла. *Асхатны атасы Асхатны бек сюеди. Кимни атасы? — Асхатны атасы (иелик болуш), кимни сюеди? — Асхатны сюеди (тамамлаучу болуш).*

Дагыда тамамлаучу болушну болуш аффиксиз келген кёзюуюу баш болуш бла кыатышдырыгъа ёч боладыла. *Балыуа къой кютеди.* Къой не? деген соруугъа джууаб этгени себебли, баш болуш бла кыатышдырадыла.

Бу кёзюуде да сорууланы кючу бла айырадыла. *Ким кютеди? — Балыуа кютеди. (Балыуа баш болушдады, айтымда башчы болуб келеди). Балыуа не кютеди? — Къой кютеди. Къой деген сёзге нени? деген сорууну салыргъа боллукъмуду? (Къойну кютеди).* Алай бла, *къой* да, *къойну* да тамамлаучу болушда болгъанларын айырадыла, айтымда сансыз членле болуб, *кютеди деген* этим бла байланыб келгенлерин айтадыла.

Къалгъан болушланы энчи соруулары болгъаны себебли, бир-биринден айыргъан кыйын тиймейди.

4-чю классда кзуру тюз атланы джалгъаныуларын окъуйдула. Джалгъаныуну окъугъан кёзюуде сохтала билирге керекдиле:

1. Болушланы сорууларын.
2. Болуш аффикслени.

Бериучю болушну аффикслерине эс бёлюрге керекди. Сохтала *-ха, -гъа* аффикслени бир-бири бла кыатышдырадыла. Ол себебден устаз х харифни джазылыуун эсге сала турургъа керекди. (Б, д, с, т, ф, х, ч, ш харифледен сора, бёлюмде кыаты ачыкъ болса, х харифни джазылыуун.)

Сыфат

2-чи классда *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле бла шагърей болгъандыла. 3-чю классда бу соруулагъа джууаб этген сёзле затны ыша-

нын кѣргюзедиле. Бу кѣауум сѣзлеге *сыфат* дейдиле деген джорукѣну биледиле.

4-чю классда сыфатны магъанасын айырадыла, тюз сыфатла бла шагърей боладыла, сыфат айтымда ат бла келсе, болушлада тюрленмегенин кѣредиле (*кѣзыл галстук, кѣзыл галстукну, кѣзыл галстукга, кѣзыл галстукну байладым, кѣзыл галстукда, кѣзыл галстукдан*). Магъанасы джууукъ неда кѣаршчы болгъан сыфатла бла тилде хайырланыргъа юренедиле.

Сыфатны окъутхан кѣзюуде сохтала затны кѣргюзген сѣзле бла затны ышанын танытхан сѣзлени бир-биринден айыра билирге керекдиле. Берилген сѣзлеге соруула салынадыла, затны кесин танытхан, аны ышанын танытхан сѣзлени айырадыла. *Ким?* — джашчыкъ. *Къаллай джашчыкъ?* — джигит джашчыкъ, акъыллы, добар джашчыкъ...

Сыфат затны ышанын танытханы себебли, хар заманда ат бла джюрютюлгенин ангылайдыла. Сыфат, ат бла келсе, болушлада, санлада тюрленмегенин билирге керекдиле. (*Сары бояу, сары бояула, сары бояулары...*)

Сыфатны окъутхан кѣзюуде быллай орфография ишле этдирирге боллукъду: 1) кѣангадан, китабдан кѣчюрюб джазыу; 2) берилген атлагъа тыйыншлы сыфатла кѣоша джазыу; 3) берилген сѣзтутушла бла айтымла кѣураб джазыу (*джангы китаб*: джангы китаб эски китабдан ариу этилгенди); 4) суратлау халда изложение, сочинение джазыу.

Алмаш

4-чю классда бетлеучю алмашла бла шагърей боладыла. Этимни окъугъан кѣзюуде аланы кѣайтарадыла.

Алмашны ат бла, сыфат бла кѣатышдырыргъа сохтала ёч боладыла: аланы соруулары бирчадыла. Ол себебден алмашны тилде нек джюрютюлгенин ангылатыргъа керекди. Сохталаны ол оюмгъа келтирир ючюн, быллай иш этерге боллукъду. Текст бериледи, анда табсыз айтылгъан джерчиклерин табадыла, ол сѣзлени къаллай сѣзле бла ауушдуургъа боллугъун айтадыла.

Сѣз ючюн: Исса школгъа барады. Исса пионерди. Иссаны кѣзыл галстугу барды. Муссаны да кѣзыл галстугу бойнунда кѣзарады.

Соруула:

1. Бу текстде табсыз айтылган джери бармыды? (Барды. *Исса* бла *кызыл* деген сёзле талай кере кыайтарылыб айтыладыла. Ол тилни ушагыусуз этеди).

2. Ушагыулу болур ючюн, не этерге керекди? (Ол сёзлени башха сёзле бла ауушдурургъа керекди.)

3. Экинчи айтымда *Исса* деген сёзню кыаллай сёз бла ауушдурургъа боллукъду? (Ол) Ючюнчю айтымда уа? (Аны.)

4. Тёртюнчю айтымда *кызыл* деген сёзню кыаллай сёз бла ауушдурургъа боллукъду? (Аллай.)

Алай бла, бу текстге келедиле:

Исса школгъа барады. Ол пионерди. Аны кызыл галстугу барды. Муссаны да аллай галстугу барды.

Андан оюм: атны, сыфатны орнуна келиб, аланы сорууларына джууаб этген сёзлеге *алмаш* дейдиле дегенин айырадыла.

Бетлеучю алмашладан сёзню былай башларгъа боллукъду:

— Сен не этесе?

— Мен дерсими этеме.

— Ол не этеди?

— Ол меннге болушады.

Соруула:

Мен, сен, ол деген сёзле тилни кыайсы кесегини орнуна келедиле? (Атны.)

Ала неледиле? (Алмашладыла.)

Алмашланы кёблук саннга саладыла: *мен — биз, сен — сиз, ол — ала*. Алагъа бетлеучю алмашла деб нек айтылгъанын айырадыла.

Андан сора бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын скъуйдула. Бетлеучю алмашланы кыоша, айтымла кыураб джазадыла.

Этим

4-чю классда ал класслада этимни юсюнден алган билимлерин эсге тюшюрөдиле. Бу кёзюуде быллай ишле этерге боллукъдула:

1. Затланы не этгенлерин кёргюзген сёзлени тюблерин сыза, кыангадан, китабдан кёчюрөб джазыу.

2. Этимлеге соруула сала джазыу (не этгенди? не этеди? не этерикди?)

3. Башындагы соруулагъа джууаб этген этимлени къоша джазыу.

4. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманланы этимлерин айырыб джазыу.

5. Бир заманны башха заман бла ауушдуруб джазыу.

4-чю классда этимни джегилнууу бла биринчи кере тубейдиле. Джегилнуден хапар берирни аллында бетлеучю алмашланы эсге тюшюредиле. Этимни джегилнууу таблицасын былай къуараргъа боллукъду: бетлеучю алмашланы устаз къангада бу юлгю бла джазады:

Бирлик сан

Мен
Сен
Ол

Кёблук сан

Биз
Сиз
Ала

Сохтала бетлеучю алмашланы эсге тюшюредиле, алагъа бетлеучю алмашла деб нек айтылгъанын айырадыла. Устаз, сохталаны болушдура, алмашлагъа этимле къоша джазады.

Мен джазама, билеме, джазгъанма, билгенме, джазарыкъма, билликме.

Сен джазаса, билесе, джазгъанса, билгенсе, джазарыкъса, билликсе.

Ол джазады, биледи, джазгъанды, билгенди, джазарыкъды, билликди.

Биз джазабыз, билебиз, джазгъанбыз, билгенбиз, джазарыкъбыз, билликбиз.

Сиз ...

Ала ...

Таблицаны къурагъандан сора устаз соруула салады: Башындан энишге окъусакъ, этимле къалай тюрлендиле? (Бетледе, санлада.)

Солдан онгнга окъусакъ а? (Заманлада.)

Дерсибизни темасы не эди? (Этимни джегилиую.)

Этимни джегилиую деб неге айтадыла? (Этимни бетледе, санлада, заманлада тюрленнууюне *джегилиуу* дейдиле деген оюмгъа келедиле.)

Джегилиуу бла шагърей болгъандан сора бет аффикслеге эс беледиле. Этимлени бетлеге салгъанда

кьошулгъан аффикслени дефис бла айыра джазадыла, бет аффикслени къалай джюрютюлгенлерин айырадыла, бет аффикслени талицасын къурайдыла.

Этимни джегилиуюн окъугъан кёзюуде быллай ишле этерге боллукъду:

1. Берилген юлгю бла этимлени джегилиулерин этерге, бет аффикслени белгилерге.

2. Берилген текстде хар этимни бетин, санын, заманын айырыу.

3. Текстден керекли этимлени айырыб джазыу (озгъан заманда экинчи, ючюнчю бетледеги этимлени дегенча).

4. Хар бетни башха бет бла алмандырыб джазыу. Хапарчыкъ бериледи биринчи бетде, аны экинчи неда ючюнчю бет бла ауушдура джазыу.

5. Бирлик санны кёблюк саннга айландыра джазыу неда кёблюк санны бирлик саннга айландыра.

6. Керекли бетде, заманда хапарчыкъ къураб джазыу.

Санау

4-чю классда *санау деген* терминге биринчи кере тубейдиле. Бу классда къуру санчы, тизгинчи санаула бла шагърей боладыла, бош, кьош, къурау санаулашы тюз джазылыуларын айырадыла.

Программада берилген темаланы ангылатыр ючюч; быллай ишле этиледиле:

1) Айырылыб басмаланган санаулагъа соруула салыб, магъаналарын айырыу.

2) Соруулагъа джууабла джазыу.

3) Санауланы тублерин сыза джазыу.

4) Санаулагъа соруула сала джазыу.

5) Суратха къараб, санауланы хайырландыра, хапарчыкъ къураб джазыу.

6) Санауланы къурамларын айыра джазыу (тамыр бла аффикслени).

7) Берилген текстде санауланы сёзле бла джазыу.

8) Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

9) Керекли болушлагъа сала санауланы, айтымла къураб джазыу.

10) Берилген текстден санаула бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыу.

Сёзлеу

4-чю классда *къачан? къайда? къалай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле бла шагърей боладыла. *Сёзлеу* деген терминге биринчи кере тубейдиле. Сохтала сёзлеулени ат, сыфат бла къатышдырыргъа ёч боладыла. Сёзлеуню атдан къалай айырыргъа боллугъуну юсюнден быллай ишле этерге боллукъду.

Бирилген текстледе сёзлеуле бла атланы айыра билуу.

Юлгю: Зина шахаргъа барады. Ол шахарда окъуйду. Тамара шахардан келеди. Тенгleshдиригиз:

Зина ары барады. Ол анда окъуйду. Тамара андан келеди.

Бу айтымлада атла: *шахаргъа, шахарда, шахардан* — *къайры? къайда? къайдан?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Экинчи къауум айтымда сёзлеуле: *ары, анда, андан* — ол соруулагъа джууаб боладыла. Ол себебден быланы бир-биринден соруулашы кючю бла айырыу сохталагъа къыйын тиеди. Былайда болушурукъ аланы грамматика ышанларыдыла. Быллай соруула салышдыла:

Шахаргъа, шахарда, шахардан деген сёздеде тамыр къайсыды?

Шахар не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? *-да, -гъа, -дан* аффиксле къайсы болушланы аффикслеридиле? (*Неге* — *шахаргъа*; *не де?* — *шахарда*; *не ден?* — *шахардан* бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлададыла.)

Экинчи къауум сёзле: *ары, анда, андан* — нени кёргюзедиле? (Ишни къайда этилгенини кёргюзедиле.) Аланы сёзню къурамында айырыргъа боллукъмуду? (Огъай.)

Алай бла, ат бла сёзлеуню бир-биринден айырыу ючюн, аланы грамматика ышанлары болушадыла

Бир къауум сыфатны сёзлеу бла къатышдырыргъа да боллукъдула. *Ариу, эрши, кирсиз, иги, аман* дегенча сыфатла сёзлеуню магъанасында джюрюгюледиле. Сёз ючюн: Азамат иги джашчыкъды. Ол иги окъуйду. Азаматда алаамат китабла бардыла. Ол бир хапарны алаамат айтды.

Башында берилген айтымлада *иги, алаамат* сёзлени магъаналары бирча тюлдю: биринчи айттымда *къалай?* деген соруугъа джууаб этедиле, сыфат болуб ке-

ледиле, экинчи айтымлада къалай? деген соруугъа джууаб этедиле, сёзлеу болуб келедиле. Къаллай джашчыкъды? — Иги джашчыкъды. Къаллай китабла? — Аламат китабла. Къалай окъуйду? — Иги окъуйду. Къалай айтды? — Аламат айтды.

Алай бла, бу оюмгъа келедиле: бу къауум сёзле, ат бла келселе, къаллай? деген соруугъа джууаб этедиле, сыфат блуб келедиле. Этим бла келселе, къалай? деген соруугъа джууаб этедиле, сёзлеу боладыла.

Оюм: аланы грамматика ышанлары ат бла сёзлеуно, сыфат бла сёзлеуно бир-биринден айырадыла.

Сёзлеуно окъутхан кёзюде гил ёсдюрюуден быллай ишле этдирирге боллукъду: творчестволу диктантла, берилген сёзтутушла бла айтымла, хапарчыкъла къурау (*сейир иш, сейир болдум, эрши джаныуар, эрши къарады* дегенча сёзтутушла бла), берилген текстлеге сёзлеуле къоша джазыу, берилген сёзлеулеге антонимле, синонимле къоша джазыу, къуралгъан сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу, сёзлеулени къоша, кеслерни кёргенден, сынагъандан хапар къураб айтдырыу эмда джаздырыу.

Байлам

4-чю классда *байлам* деген терминге сохтала биринчи кере тубейдиле. Бу классда *бла, да, эмда, не, неда, бир, бир да, а, алай а, уа* байламла бла шагърей боладыла, алай бла, сохтала айтымны биртукъум членлерин, къош айтымны окъургъа хазырланадыла. Байламладан хапарлары болмаса, биртукъум членледе, къош айтымлада аланы джюрюютлюулени айыргъан къыйын болады. Ол себебден аланы окъурдан алгъа байлам бла шагърей боладыла.

Байламны окъутур, ангылатыр ючюп, быллай ишле этиледиле: 1) байламланы тублерин сыза джазыу; аланы къуллукъларын айтыу; 2) точкаланы орнуна тыйыншлы байламланы сала джазыу; 3) байламла бла хайырлана, суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыу; 4) точкаланы орнуна берилген байламла байларча сёзле къоша джазыу; 5) эки бош айтымны ортасына байламланы къоша, къош айтым къураб джазыу; 6) берилген текстден байламла байлагъан сёзлени, айтымланы айырыб джазыу; 7) берилген байламла бла хайырлана, айтымла къураб джазыу.

Бош айтым

4-чю классны программасыны баш бѐлюмлерини бири айтымды. Ал класслада айтым деб неге айтылгъанын, аны членлеринден башчы бла хапарчыны биледице.

4-чю классда 2, 3 класслада айтымны юсюнден алгъан билимлерин къайтара, аны сансыз членлеринден (ачыкълаучуладан, толтуруучуладан, болумладан) хапар аладыла, айтымны биртукъум членлеринден хапарлы боладыла.

Да, эмда, не, неда, бир, бир да байламланы болушлукълары бла къуралгъан къош айтымланы окъуйдула.

Айтымны сансыз членлеринден былай хапар берирге боллукъду.

Сѐз ючю и: толтуруучудан. Бу теманы ангылатыр ючюн, сынаргъа быллай текст бериледи:

Ахмат Муссагъа тубеди. Ол Муссаны къошакъгъа чакъырды. Муссада алакат китабла бардыла. Муссадан Ахмат талай китабны алды.

Сохтала текстни окъуйдула, башчы бла хапарчыны табадыла, аланы тублерин сызадыла. Башчыны тубюн бир, хапарчыны — эки сыз бла. Андан сора хар айтымда *Мусса* деген сѐзге соруула саладыла:

Кимге тубеди? — Муссагъа. Кимни чакъырды? — Муссаны. Кимде бардыла? — Муссада. Кимден алды? — Муссадан.

Къайсы болушланы сорууларына джууаб этгенлерин айтадыла, къайсы сѐзле бла байланыб келгенлерин айырадыла.

Алай бла, бу оюмгъа келедиле: бериучю, тамамлаучю, орунлаучю, башлаучю болушланы сорууларына джууаб этиб, этимни айгъакълаб келген сансыз членнге *толтуруучу* дейдиле. Бу классда атладан, алмашладан къуралгъан толтуруучула бла шагърей боладыла. Последлогланы кючю бла къуралгъан толтуруучула берилмейдиле. (*Исса Азрет бла олтурады.*)

Иелик болуш айтымда толтуруучу нек болмагъанын айырадыла. (Иелик болушну этим бла келмегени себбли.)

4-чю классда сыфатдан, тизгинчи санаудан, алмашладан къуралгъан ачыкълаучуланы окъуйдула. Болумда да къауумлагъа юлешинмей окъуладыла.

Айтымны биртукъум членлерин окъутхан сагъатда аланы тилде нек джюрютюлгенлерини быллай ишлени

юсю бла кѣргюзюрге боллукъду: Хасан окъуйду. Исса окъуйду. Зина окъуйду.

Устаз:

— Ненча айтым джаздым къангада? (Юч.)

— Юч айтымда айтылганны бир айтымны кючю бла айтчыгъыз. (Хасан, Исса, Зина окъуйдула.)

— Бир айтым бла айтылганны, огъесе юч айтым бла айтылганы табыракъды? (Бир.)

Бу башында айтылганы биртукъум членлени тилде нек джюрютюлгенлерин кергюзеди. Биртукъум членлени къалай окъутуллукълары дерслени планларында бериледи.

Бош айтымны окъутхан кѣзюуде тил ѳсдюрюуден быллай ишле этдирирге боллукъду: берилген сѣзле бла сѣзтутушла, сѣзтутушладан айтымла къурау, керекли сѣзтутушланы айтымдан айыра билиу, этим бла атдан къуралганы сѣзтутушладан айтымла къурау (*джазама диктант — мен диктант джазама*), соруу, хапарлау, кѣлтюртюю интонацияланы сакълаб, айтымланы кесгин окъуу, шагърей текстни изложениесин джазыу, соруулагъа толу джууаб къайтарыу, джазыу, берилген текстде айтымланы чеклерин табыу, аланы аякъларына керекли тыйгъыч белгилени салыб джазыу, берилген темагъа айтымла къураб джазыу, суратха къараб айтымла къураб айтыу, джазыу, берилген текстге баш къураб айтыу, джазыу, берилген схемалагъа кѣре айтымла къурау, джазыу (башчыдан, хапарчыдан, толтуруучудан дегенча), грамматика иши бла хапарчыкъ къураб джазыу, берилген сѣзле бла хапарчыкъ къурау, сорууланы кючю бла берилген темагъа хапар къураб айтыу, джазыу.

Къош айтым

4-чю классда *да, эмда, не, неда, бир, бир да, а, алай а, уа* байламлары болганы къош айтымла бла шагърей боладыла. Къош айтымны ангылатыр ючюн, быллай иш этерге боллукъду. Айтымла бериледиле: *Къар эрийди. Ырхыла шоркъулдаб барадыла. Къар эрийди, ырхыла да шоркъулдаб барадыла.*

Устаз быллай соруула салыргъа боллукъду:

— Биринчи бла экинчи къаллай айтымладыла? (Бош.)

— Биринчи айтымда нени юсюнден айтылады? (Къарны.)

— Ол не соруугъа джууаб этеди, кьайсы сѣз бла байланыб келеди? (*Не?* деген соруугъа джууаб этеди, *эрийди* деген сѣз бла байланыб келеди, айтымда башчыды, кьар не этеди? эрийди, башчыны не этгенин кѣргюзеди, айтымда хапарчыды.)

Бу юлгю бла экинчи айтымны да айырадыла.

Устаз:

— Ючюнчю айтым кьалай кьуралгъанды? (Эки бош айтымдан.)

— Биринчи айтым кьайсыды? (Кьар эрийди.)

— Экинчи уа? (Ырхыла шоркьулдаб барадыла.)

— Ала бир-бири бла кьалай байлангандыла? (*Да* деген байламны кючю бла.)

Былай бла, эки неда талай айтымдан кьуралыб, кьош магъананы танытхан айтымгъа *кьош айтым* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Тенг джарашхан кьош айтымланы биртукьум членлери болгъан бош айтымла бла кьатышдырыргъа сохтала ёч боладыла. Аланы башхалыкъларын айыртыр ючюн, былай этерге боллукьду: устаз сохталагъа биртукьум членлери болгъан эмда кьош айтымла береди. Айтымла кьангада джазыладыла.

Хасан джырлайды, тепсейди. Хасан джырлайды, Фатима уа тепсейди.

Бу эки айтымны бир-бири бла тенглеширедиле, башхалыкъларын айырадыла. (Биринчи айтымда башчыны бир болгъанын, *джырлайды, тепсейди* деген хапарчыла, бир соруугъа джууаб этиб, *Хасан* деген башчы бла байланыб келиб, буртукьум хапарчыла болгъанларын, экинчи айтымда уа эки башчы, аланы да энчи хапарчылары болгъанын, эки бош айтымдан кьуралгъанын айтадыла.)

Кьош айтымны окьутхан кѣзюуде тил ёсдюрюуден быллай ишле этерге беллукьду: берилген бош айтымладан кьош айтымла кьурау, берилген сѣзле бла кьош айтымла кьураб джазыу, берилген кьош айтымны аягъын джазыу (*Асхат атасына болушады, Сафият а...*), суратха кьараб кьош айтымла кьурау, берилген байламла бла бош айтымладан кьош айтым кьураб джазыу, тюрлю-тюрлю изложениеле, сочинениеле джазыу (бош эмда кьош айтымлары болгъан), берилген схемалагъа кѣре, айтымла кьураб джазыу, кьош айтымланы бош айтымлагъа юлешиб джазыу.

Айлануу

4-чю классда *айлануу* деген терминге сохтала биринчи кере тубейдиле. Айланууну тилде нек джюриютюлгенин былай айтыргъа боллукъду. Айлануу болгъан эмда болмагъан эки айтым бериледи.

Сёз ючюн: *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме, балам.* (Ертенланы А.) *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме.*

Устаз:

— *Эринме да, олтур да джаз, хаулелик этме* деген сёзле кимге айтыладыла? Ала кимни сёзлеридиле? (Атасыны сёзлеридиле, атасы баласына айтады.)

— Экинчи айтымда ол сёзле кимге айтылгъаны белгилимиди? (Огъай.)

— *Балам* деген сёз биринчи айтымда нени билдиреди? (Сёз кимге айлануб айтылгъанын.)

Алай бла, сёз кимге айлануб айтылгъанын танытхан сёзге *айлануу* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Айлануу бла башчыны бир-бири бла къатышдыргъа ёч боладыла сохтала. Ол себебден айлануу айтымны члени болмагъанын анылатыргъа керекди. Аны былай кёргюзюрге боллукъду. Айтым бериледи, айтымны члени деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле (сёз айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, къайсы болса да айтымда бир сёз бла байлануб келсе, анга айтымны члени дейдиле). Сохталагъа айлануу айтымны башха членлери бла байлануб келмегенин айыргъан кыйын тиеди. Бу ишни былай баджарыргъа боллукъду:

Джырла, джырчы, джырны

Джырла.

Джюрек дертли джанад

Джаугъа. (Б. Х.)

Назмучукъну окъуйдула, айлануу болгъан айтымны табыб айтадыла: *Джырла, джырчы, джырны джырла.*

Устаз кесини айтымын къангада джазады: «*Джырчы джырны джырлайды.* Бу айтымны окъуйдула, айтымны членлерин айырадыла. Ким джырлайды? — Джырчы джырлайды. (*Джырчы ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *джырлайды* деген сёз бла байлануб келеди — башчыды.)

Устаз:

— *Джырла, джырчы, джырны джырла* деген айтымда *джырчы* деген сёз нени кёргюзеди? (*Джырла, джырны джырла* деген сёзле джырчыгъа айланыб айтылгъанын кёргюзеди, *джырчы* айланыуду.)

— *Джырчы джырны джырлайды* деген айтымда *джырчы* деген сёзде басым къайсы бёлюмге тюшеди? (Экинчи бёлюмге).

— Айланыуда басым хар заманда къайсы бёлюмге тюшеди? (Биринчи бёлюмге).

— *Джырла, джырчы, джырны джырла. Джырчы* айтымны члени боламыды? (Болады неда болмайды дерге боллукъдула.)

Айтыргъа къыйналсала, устаз бу айтымгъа башчы къоша джазаны: *Сен джырла, джырчы*. Айтымны членлерин айырадыла: Сен — башчы, джырла — хапарчы, джырчы — айланыу.

Устаз:

— Айланыу *ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *сен* деген сёз да *ким* деген соруугъа джууаб болады. Сен — башчы, джырчы — айланыу нек боладыла? (*Сен ким?* деген соруугъа джууаб этеди *джырла* деген сёз бла байланыб келеди, айтымда башчы болуб келеди, *джырчы* деген сёз а *ким?* деген соруугъа джууаб этгенликге, айтымны къалгъан членлери бла байланыб келмейди, айтымны члени болмайды, сёз кимге айланыб айтылгъанын кёргюзеди, басым биринчи бёлюмге тюшеди, айланыуду.)

Айланыуну окъутхан кёзюуде быллай ишле этиледиле: эки адамны ушагъын къураб джазыу, письмону адресин джазаргъа юретиу, тенгине письмо джазыу, айланыуланы башчыгъа бура айтыу эмда джазыу, башчылары айланыугъа айландыра айтыу эмда джазыу.

Туура сёз

Бу классда программа бла туура сёзю авторну сёзюню аллында бла ызындан келген кёзюулери берилдиле. Туура сёзден хапар берир ючюн, былай этерге болады: берилген текстни окъуу, анда авторну эмда башха адамны сёзлерин табыб скъуу, туура сёзю келгенине кёре, тыйгъыч белгиленн джюрютюлгенлерине эс ийиу.

С ёз ю ч ю н:

«Джер джюзю чакълы бир акъылым барды», — деб махтанчакъ глобусха башын тенгleshдиргенди. Махтанчакъны айтханын Алан, бек тюзсюноб, былай дегенди: «Джер джюзюню ючен экиси сууду». (X. M.)

Текстин окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Махтанчакъны сёзлери къайсыладыла?

2. Авторнукъула уа?

3. Автор махтанчакъны сёзлерин къалай береди?
(Ауузундан чыкъгъанча.)

4. Экинчи айтымда Аланны сёзлери къайсыладыла?

5. Автор Аланны сёзлерин къалай береди? (Аны да, Аланны ауузундан къалай чыкъгъан эсе, алай береди).

6. Дерсибизни темасы не эди? (Туура сёз).

7. Туура сёз деб неге айтадыла? (§ 52 берилген джорукъну окъуйдула.)

8. Биринчи айтымда туура сёз авторну сёзюню къалайында келгенди? Къаллай тыйгъыч белгиле салынгандыла?

9. Экинчи айтымда уа?

Алай бла, туура сёзден хапар бергенден сора бегитиу ишле бардырыладыла: сохтала текстледе туура сёзлени табадыла, джюрютюлген тыйгъыч белгилени айтадыла.

Байламлы тилге юретиу

Байламлы тилге юретиу хар дерсе иги таиг орун алады. Тюрлю-тюрлю изложениеле, сочинениеле, соруулагъа джууабла джазаргъа грамматиканы дерслеринден программа бла ююнчю классда 25 энчи дерс бериледи. Окъуу, тил ёсдюрюу дерследен да 10 сагъат хар теманы окъугъандан сора практика ишлеге бёлюнеди. Алай бла, тёртюнчю классда ийыкъ сайын бир творчество иш этиледи (изложение, сочинение, соруулагъа джууаб, суратха къараб ишлеу дегенча).

4-чю классда творчество ишледен изложениеле бла сочинениеле кёб орун аладыла.

Изложение джазаргъа юретиу

Изложениеси джазыллыкъ текст 4-чю классда 70—90 сёзден къуралады, кёбюсюне бир затны юсюнден хапарлау халда джазылгъан текст болургъа керекди.

4-чю классда сынау изложение джазадыла. Алай этген сохтала окъулган текстни планын кеслери джарашдырыб джазадыла. Анга эки дерс бериледи. Грамматиканы дерслеринде джангы материалны бегитир ючюн, грамматика ишлери бла 10—15 минутха джазылган изложениеле да джаздырырга боллукъду.

Изложениелени хар тюрлюсюню джазылыу джорукълары:

Толу неда текстге джууукъ джазылган изложение. Бу тукъум изложениеле кёбюсюне 2—3 классда джазыладыла, алай а төртюнчю классда да боладыла.

Оптогузунчу дерсде берилген изложениени («Мени джашым») къалай джазыллыгыны юсюнден айтайыкъ.

Устаз хапарчыкны кеси окъуйду, аны текстин кеси сюзеди. Сабийле бла ишни былай къурарга боллукъду:

1. Дерсни муратын айтыу: бу хапарчыкны изложениесин толу, текстге джууукъ джазарыкъбыз, деб.

2. Окъуу. Хар абзацдан сора пауза эте окъуйду.

3. Ушакъ: бу хапарчыкны джаратдыгызымы? Нек джаратасыз? Азамат, Олег бла Гриша къаллай тенгле болгандыла? Сизни акъылыгыыз бла, хапарчыкъда эм баш магъанасы болган неди? Аны аллында нени юсюнден айтылады? (Эки тенгни юсюнден.)

Андап сора Гришаны джашаууну юсюнден не айтылады? (Аны атасы ёлюб, анасы да ауруучу болуб, джашауу кыйын болганыны юсюнден.)

Хапарда къаллай эпизодчукъ джазылады? (Олег Гришага къаллай сауагъа этгенини юсюнден.) Ол къалай этиледи да? (Олегни анасы анга байрамга эки джангы кийим тикген эди. Ол тенгине матросканы сауагъа береди.)

Ол акъыл кимден чыгады? (Олегден.) Олегча тенгелеге къаллай тенг дерге боллукъду? (Керти.) Не ючюн?

4. Устазны болушлугу бла план салыу. Бу текстге эки тюрлю план салырга боллукъду.

Биринчи вариант — цитатала, хапарлаучу айтымла:

1) «Мени джашым Олегни Гриша деб тенги бар эди».

2) «Гриша кыйналыб джашай эди».

3) «Байрамгъа мен Олегге эки джангы кийим тик-ген эдим».

4) «...кел, матросканы Гришагъа берейик».

5) «...къууанч тыбырлы болуб, аны кесини тенгине алыб кетди».

Экинчи вариант — соруучу неда аталгъан айтымла.

Соруучу айтымла:

1) Олегни тенги ким эди?

2) Ала къалай ойнай эдиле?

3) Гриша нек къыйналыб джашай эди?

4) Олегге анасы не саугъа этген эди?

5) Олег анасына не айтды?

6) Ол саугъасын къалай алыб кетди?

Аталгъан айтымла:

1) Олег бла Гришаны тенгликлери.

2) Гришаны джашауу.

3) Кёлек бла матроска.

4) Олегни тенгине этген саугъасы.

Биринчи вариант экинчиге къарагъанда тынчды, не ючюн десенг берилген цитаталагъа бир талай айтым къошулса, текстге джууукъ изложение болуб къалады. Вариант классны болумуна кёре сайланады.

5. Сохталаны энчи ишлери. Джазыллыкъ изложенини фрагментлерин къурау. (Айтымла къурау, сёзлени, сёзтутушланы алмашдырыу дегенча.)

6. Бир къауум сёзлени тюз джазылыуларын айырыу; матроска, къууанч тыбырлы, кийим, ауруучу.

7. Туура сёзню къангада джазыу:

Эрлай ол мени къатыма келиб:

— Билемисе, энди мени эки кёлегим болду...

8. Текстни экинчи къат окъуу, берилген план бла халарын айтдырыу.

9. Джазыу иш.

Къысхартылгъан изложение

Изложениени бу тюрлюсюн 3-чю классда джаза башлайдыла.

4-чю классда да къысхартылыб джазылгъан изложение аслам орун алады.

Былай изложениени джазаргъа хазырлануу бу ишледен башланады:

1) устаз, кёбюсюне сохтала текстни эки-юч кере окъуйдула;

2) окъуб бошагъандан сора ушакъ башланады, окъулгъан текстни баш магъаналы кесегин айтадыла, узун хапарны кысхартадыла.

Изложение джазаргъа хазырлануу иште ана тилни дерсинде этиледиле.

Юлгюге Шамавланы Медиханы «Къызыл галстук» деген хапарындан кысхартылыб джазылгъан изложениени келтирейик. Текстде талай эпизодну юсюнден айтылады. Окъуйдула, баш эпизодну айырадыла. Бу хапарда баш эпизод Коляны джигитлигиди.

Изложениени джазаргъа хазырлау ишни былай къууаргъа боллукъду:

1. Хапарны сохталагъа окъутуу (бир кере ичлеринден, экинчи кере тышларындан).

2. Окъулгъаншы юсюнден ушакъ. Аслан неге къууанды? Расул джаралы болгъанында, ким болушду?

Коля Расулну къалай къутхарды? Расул галстукну къалай сакълайды?

3. Окъулгъан текстни кысхартыб айтыу. («Пионер галстук» деген хапарда Коля деб бир пионерин этген джигитлигини юсюнден айтылады. Аны юсюнден Расул джаны Асланга хапар айтады. Расул джаралы болады. Ол эсин ташлайды. Джаралы лётчикге Коля деб бир пионер джашчыкъ тюбейди.

Бир замаанда итле чабхан, автомат тауушла эштиледиле. Фашистле джаралы Расулну излей эдиле. «Бусаргъат мен аланы бир джанына элтейим, сен кёкенле тюбюне бугъун», — деб, секириб Коля бир джанына атылды. Фашистле аны ызындан тюшдюле.

Пионер джашчыкъ Коля кеси фашистлени къолларындан ёледи. Джаралы лётчикни къутхарады...

4. Хапарны бир-эки фрагментин толусу бла айтдырыу. (Кысхартылыб айтылгъаныга тенгleshдирир ючюн.)

5. Кысхартылыб джазыллыкъ изложениени планын салуу.

ПЛАН

1) Асланны къууанчы.

2) Расулну хапары:

- а) Расул къалай джаралы болады?
- б) Анга ким болушады?
- в) Коля Расулну къалай къутхарды?
- г) Расул галстукну къалай къутхарды?

6. Хапарны фрагментлерин кысхартыб айтыу (планинга кёре).

7. Кысхартылган текстни кзурау эмда джазыу.

Творчествулу изложение

Творчествулу изложениеле боладыла: текстге дже-тишмеген джерлерин кыша джазылганла, алтын неда аягын тюрлендириб джазылганла, берилген текстни бетлерин алмашдыра джазылганла (биринчи бетде берилген текстни ююнчю бетде дегенча).

— Быллай изложениелеге ююнчю классда сохтала кеслери жанларындаш кыошхан юч-тёрт айтымдан кёб болмазгъа керекди.

«Эки нёгер» деген изложениелеге кыошаргъа боллукъду бу айтымланы:

Тенг болсанг, тенг бол. Тенг болмасанг, кенг бол. Керти тенг кыйыплыкъда танылады.

«Мени джашым» деген изложениени ююнчю бетде джазаргъа боллукъду. Анда башы былай боллукъду: «Марияны джашы» (Олегни анасына ат атаргъа керек болады.)

Марияны джашы Олегни Гриша деб тенги болган эди.

«Джигит пионер» деген изложениелеге бу айтымланы кыошаргъа боллукъду:

Адам кыатында адам ёлмейди. Совет пионерле хар заманда алай этедиле. Аллай пионерлени этген джигитликлерини юсюнден поэтле назмула этедиле, композиторла назмулагъа макъамла джарашдырадыла.

Адамлыкъ унутулмайды.

«Тюлкю бла кыоянчыкъ» деген изложениелеге, дже-тишмеген джерлерин табыб, быллай айтымла кыошаргъа боллукъду:

Тюлкюню джомакълада да, таурухлада да хыйлачы болганыны юсюнден кёб айтылады. Ол кыоянчыкъны кыалай алдаганыны юсюнден айтайыкъ.

Тюлкюню уясындан узакъ болмай, терекде бир кыоянчыкъ... андан аргысы текстдеча).

Изложениени аягъын былай бошаргъа боллукъду:
Тюлкюча хыйлачы адамла, кеслерине таблыкъны
излеген болмаса, джамагъатха игилик этмейдиле. Аллай
халиге къаршчы болайыкъ.

Изложене джазаргъа юретнуню юсюнден оюм

Башында айтылгъанча, сохтала талай тюрлю изло-
жение джазаргъа юренедиле.

Изложение джазуда эки зат тюбейди.

Бири — юлгюден таймай, аны эниклеу, экинчиси уа —
чыгъармачылыкъ (творчеству).

Былань экисинден къайсысын сайларгъа керекди?
Берилген юлгюден таймай джазаргъа юренселе, негъ
юлгюге къарамай кеслери ушатханча джазсала, тыйын-
шысыча изложение джазаргъа юреналлыкъ тюдлюле
сохтала.

Сохтала бла джазыучуну арасында келечи болургъа
керекди изложене сохтаны байламлы, суратлау тилин
ёсдюрюуде. Ол сеbebден башында айтылгъанны орта-
сы сайланады.

Школ практикада быллай джорукъла тюбейдиле
(изложение джаздырууда): устаз текстни окъуйду,
саулай классха устазны болушлугъу бла бир план са-
лынады, саулай барысына бир текст хазырланады,
алай бла сохтала джазгъан изложениеле эгизле болуб
чыгъадыла. Бир къауум соруучу айтымла бла джазыл-
гъан планда соруучу сёзлени орунларына не ат, не
алмаш къошуб джазсанг, толу джууаб болуб къалады.
Былай этерге боллукъду экинчи, ючюнчю класслада.

3—4 класслада быллай этерге боллукъду изложение-
ни жангы юлгюсюн юретген кёзюуде. Къалгъан кёзюю-
де хар сохта кеси энчи джазаргъа юренирге керекди.
класс джазгъан изложениеле эгизле болмазгъа тыйынш-
лыдыла.

4-чю классда сохтала хар соруугъа кеслерини сёз-
лери бла, сорууда берилген сёзле бла не къадар аз
хайырлана, толу джууаб берирге керекдиле.

4-чю классда толу изложене джазыуну схемасын
келтирейик.

МАМУРАЧ

Мазан бла Мустафа кюнорта бола Наратлы ёзенни ёрге айландыла. Кёб да бармай, тар кьулакьда нанькьгъа батдыла. Махтанчакъ Мазан, аугъан терекге миниб Мустафагъа самаркьау этди:

— Эй, кьызбай улу, кьайдаса? Айюге шалбарынгы джыртдырырса!

Олсагъат огъары джанларындан, ала миниб тургъан терекни тамырына кьонуб, бир мамурач эрши тукьум кьычырды. Махтанчакъ Мазан, ёшюню бла Мустафаны джыгъыб, кьычырыкъ этиб кьачды. Мустафа туруб кьараса, мамурач ол аугъан терек бла аны таба джортуб келе. Мазан, кьычырыгъы чегетни зангырдата, ёзенни энишге мукьют болуб кетди. Мустафа уа челегин атыб, бир базыкъ терекге илинди. (Л. Х.)

Биринчи вариант
(кьарыусуз сохталагъа)

1. Мустафа бла Мазан кюнорта бола кьайры айландыла? (Текстде мынга джууабха бир айтым барды.)
2. Ала нанькьгъа кьалай батдыла? (1 айтым.)
3. Мазан кьалай махтанды? (Текстде 3 айтым.)
4. Мамурач аланы алларына кьайдан чыкьды? (2 айтым.)
5. Мазан мамурачдан кьалай кьачды? (3 айтым.)
6. Мустафа мамурачдан кьалай кьутулду? (2 айтым.)

Экинчи вариант
(иги окьугъан сохталагъа)

1. Наратлы ёзенде сабийле не эте эдиле? (Текстде мынга джууабха 5 айтым.)
2. Ала чегетде мамурач бла кьалай тюбешдиле? (3 айтым.)
3. Мазан бла Мустафа мамурачдан кьалай кьутулдула? (6 айтым барды текстде мынга джууабха.)

Экинчи вариант изложениени планыды. Аны сохтала кеслери салыргъа керекдиле. Бу план бла сохтала кеслери энчи джазадыла, изложениелери да эгизле бол-

лукъ тюлдюле, хар ким кесини кѣлюне келгенни джазарыкъды.

Биринчи вариант бла джазылган изложение бир-бирине ушарыкъдыла, не эгиз къарнашла, не да эгиз эгечле боллукъдула.

Сочинение джазаргъа юретиу

4-чю классда, ал класслада юрениген затларына таяна, тил ѳсдюрюу ишле (сочинение джазаргъа юретиу) баджарыладыла. Сабийле сочинение-хапарчыкъ джазынуу кѣбюсюне кеслери тындырадыла, устаздан болушлукъну аз излейдиле.

4-чю классны сохталары джазган сочинениеде кѣбюсюне берилген темадан бир джанына кетген халатла тюбейдиле. Сѳз ючюн: сохтала «Джаз деген темагъа сочинение джазаргъа керек эдиле, ала уа джазадыла джазгъы кюнню къалай ашыргъанларын. «Мен къачны не ючюн сюеме» деген темагъа джазылган сочинениеде сохталаны бир къаууму къачхы чегетге барган хапарын джазады.

Къачхы, джазгъы, джайгъы табигъатны не да къышхы табигъатны суратлауда сохтала джылы чакъларын суратлагъан айтымла бла аз хайырланадыла. Сѳз ючюн, «Къыш» деген темагъа джазылган сочинениеде къышны суратлагъан бир-эки айтым тюбейди. Андан сора кеслерини къышхы оюнларыны юсюнден джазадыла. (Къыш келди. Джер акъ кебинин кийди. Сабийле, чаналарын алыб, къапхакъдан учаргъа кетдиле. Ала, ойнай-кюле, тик къапхакъдан учадыла...)

Сочинение темасы уа суратлау айтымла бла хайырланлыкъларын излейди. Тема бла джазылганла бир-бири бла келишмейдиле.

Алай бла, сохтала суратлаудан хапарлаугъа кѳчюб кетедиле, не ючюн десенг, ал класслада кѣбюсюне сочинениени хапарлау халда джазаргъа юренедиле.

Андан сора да сочинениеде абзацла, айтымла бир-бири бла къарыусуз байланыб келгени тюбейди. Хапарны (сочинениени) тюз къурай билмегенликден болады алай.

Сочинение къурауну джорукъларына сабийлени ючюнчю классда юретирге керекди. Сочинениеде джазылган абзацла, айтымла бир-бири бла не джаны бла да (магъанасы, формасы) байланыб келирге керекдиле.

Былайда айтылган джорукъланы сакъламай джазылган затха сочинениеди деб айтхан кыйынды. Бир джерге джыйылган айтым тебеге ушарыкды ол.

4-чю классда сочинение джазаргъа юретиу хапар къуараргъа юретиуден башланады. Ал кезюуде бир эпизоддан къуралган хапарчыкъ джазаргъа юренедиле. Андан сора хапарлаугъа суратлау элементле къошуладыла, ахырында хапарлаудан эсе суратлау асламыракъ орун алады.

Ал класслада кэбюсюне хапарчыкъъланы изложение-лерин джазадыла. Изложение джазаргъа юретиу сочинение джазаргъа хазырлайды. Сочинение джазаргъа юретиую биринчи басхычына саналады ол.

Юлгюле келтирейик.

Тёртючю классда «Эки негер» деген хапарчыкъны изложениесин джазадыла. Устаз дерсни темасын, муратын сохталагъа айтады. Хапарчыкъны окъуйду, магъанасы ангылашынмагъан сёзлени ангылатады. Сохталаны кеслерине экинчи къат окъутады, соруула салады.

Устаз:

— «Эки негер» деген хапарчыкъны ненча кесекге юлеширге боллукъду?

Сохтала, сагъыш этиб, айтыргъа боллукъдула: тёрт кесекге, деб.

— Биринчи кесегинде нени юсюнден айтылады? (Эки негерни чегетге киргенлери.)

— Экинчи кесегинде уа? (Аланы айюге тюбегенлери.)

— Ючюнчю кесегинде уа нени юсюнден айтылады? (Бири негерни къоюб къачханыны юсюнден.)

— Тёртючю кесегинде уа? (Экинчи негерни айю бла тюбешгенини юсюнден.)

— Аны бла бошаламыды хапар? (Огъай, бошаламайды аны бла.)

— Къалай бошалады да? (Айю кетгенден сора эки негерни джангыдан тюбешгенлери бла.)

— Алай бла, ненча кесекге юлешинеди хапарчыкъ? (Беш.)

Оюм: усазны болушлугъу бла джазыллыкъ изложениени планын саладыла, план бла джазадыла.

Башында этилген иш сохталаны сочинение джазаргъа юретеди.

Устаз быллай соруула салады:

— Изложениеге план салыб нек кюрешдик? Изложение джазаргъа планны не магъанасы барды?

Алай бла, устаз сочинение джазаргъа планны магъанасы болгъанын ангылатады.

Сочинениени бир-эки сохтагъа аууздан айтдырады, тюз джазыудан джиберирге боллукъ халатларын эсгертеди.

Сохтала кеслери сынагъан, кѳрген затларыны юсюнден тубюнде берилген темалагъа сочинениеле джазадыла: «Джай каникуллада», «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла».

Кеслерини оюмларына кѳре, «Мени тенгим», «Уллу Октябрь революциягъа дери жарлы таулуланы сабийлери къалай джашагъандыла» («Джарлы джашчыкъ» деген хапарны окъугъандан сора), «Мен ким боллукъ-ма» деген темалагъа джазадыла.

4-чю классда кѳбюсюне суратха къараб джазадыла сочинениени. (Башында берилген темалагъа.)

Былайда тизилген темалагъа сочинениени къалай джазыллыгъы дерслени планларында кѳргюзюлгенди. Алай болса да, хар темагъа бирер сочинениени къалай джазыллыгъын келтирейик.

Бу темалагъа 4-чю классны сохталары кеслери джанларындан хапарчыкъ къураб джазаргъа юрене-диле.

Аланы былай хазырларгъа керекли. Кеслери сынагъан кѳрген затлары юсюнден сочинение джазыуну джоллары талай тюрлю боладыла. Джазыллыкъ сочинениени тамалына сохтала барысы кѳрген. билген, сынагъан зат салына эсе (экскурсиягъа баргъан заманда кѳрген, сынагъан затлары). бары бирден устазны болушлугъу бла хаырланадыла. Алай болмай, хар сохта кесин кѳрген, сынагъан затыны юсюнден джазариыкъ эсе, хар сохтаны кесин энчи ишлерге устаз хазырлайды.

Сохтала, кеслери сынагъан, кѳрген затлары юсюнден хапар джазар ючюн, аллы бла «Ана тил» китабда берилген текстни окъуйдула, анга кѳре къурайдыла хапарны (сочинениени). С ѳз ючюн: Лайпанланы Х. «Наныкъда» деген хапарында Мазан бла Мустафаны джай каникулланы кѳзююнде этген ишлерини юсюнден айтылады. Хапарны окъугъандан сора хар сохта кесини хапары (джай каникулланы кѳзююнде этген ишлерини юсюнден) юлгюге кѳре къурайды. Сохтала джазаргъа боллукъдула «Мен Алий бла кѳгет джыаргъа къалай бардым», «Мен атама (неда аиа-

ма) къалай болушдум», «Джай пионер лагерде къалай солудум» дегенча темалагъа.

Сохтала кеслери сынагъан неда кѳрген затланы юсюнден сочинение джазгъан кѳзюуде устаз аланы ол кѳрген, сынагъан затларыны юсюнден толу хапар алыргъа хазырлайды. Сѳз ючюн: сохтала «Джай каникуллада» деген темагъа сочинение джазгъа хазырланадыла. Устаз каникулланы ким къалай ашыргъаныны юсюнден ушакъны башлайды. Сохталагъа эки-юч минут бериледи джай каникулланы къалай ашыргъанларын эсге тюшюр ючюн. Устаз алагъа кеснин соруулары бла болушады: Сен, Исса, каникулланы кѳзююнде къайда болдунг? Анда не кѳрдюнг? Ары ким бла баргъан эдинг?..

Бир-эки сохта джайгъы каникулланы къалай ашыргъанларыны юсюнден хапар айтадыла. Андан сора, джазыллыкъ сочинениени планын саладыла. Андан ары не этиллиги ючюнчю дерсни планында бериледи.

Суратха къараб сочинение джазыу

4-чю классда сурат бла ишлеуню магъанасы уллу болады. Сабийле суратха къарасала, аланы тюрлю-тюрлю сезимлери кѳзгъаладыла.

Къарачай суратчыла сабийлеге джараулу аз сурат джазадыла, аланы табхан да къыйнды. Ол сеbebден устазла орус, совет суратчыла салгъан суратла бла хайырланадыла. «Джарлы джашчыкъ» деген хапарны окъугъан заманда Богданов-Бельскийни «Школну босагъасында» деген сураты бла ишлерге боллукъду. Андан сора Левитанны «Алтын къач» деген сураты бла сочинение джазадыла. Грамматиканы дерслеринде да китабда берилген суратчыкъла бла гитче хапарчыкъла къураб джазадыла. Ол сочинениени къалай джазыллыкълары къысхача дерслени планларында берилгенди.

4-чю классда сохтала суратны окъургъа юренедиле.

Джазыучу бла суратчыны чыгъармаларын тенг-лешдиредиле, алада башхалыкъны айырадыла.

Аппаланы Х. «Джарлы джашчыкъ» («Къара кюбюрден») деген хапарын окъугъандан сора Богданов-Бельскийни «Школну босагъасында» деген сураты бла сочинение джазадыла.

Дерс сабийлени Уллу Октябрь революциягъа дерс

джашауларыны юсюнден ушакъ бла башланады. Джарлы сабийлени Уллу Октябргъа дери джашауларыны юсюнден эшитген, билген затларындан хапар айтадыла. Андан сора орус суратчыны суратын окъуйдула.

Устазны ал сёзю:

— Орус суратчы бу суратны 1877 джыл салгъанды. Мындан сора да Маковский «Свидание», Перов да «Тройка» деген суратланы салгъандыла. Алада джарлы сабийлени джашаулары кёргюзтюледи.

Ал сёзден сора ушакъ башланады.

Соруула:

1. Суратда кимни кёресиз? (Джарлы джашчыкъны.)

2. Ол къайда сюелиб турады? (Класс бёлмени босагъасында.)

3. Аны класс болгъанын неден билдигиз? (Бёлмеде партала салыннгандыла, сабийле парталада олтуруб, дерс окъуйдула.)

4. Кюнню не заманы кёрюнеди сурагда? (Кюнорга кёзюю. Кюнню таякълары классны джарытадыла.)

5. Эшикни босагъасында кимни кёребиз? (Джашчыкъны.)

6. Ол кимди? Аны юсюнден не айтыргъа боллукъду? (Бет тюрсююн кёрмейбиз, уллу, къарыулу, сюекли сабийге ушайды.)

7. Ол къалай кийинибди? (Джамаулу, къолдан этилген кёнчеги, эски тончугъу юсюнде, аякъларында тоздан этилген габашлары, аркъасында садакъачы къапчыгъы, бир джанында сумкасы.)

8. Ол къалай сюелиб турады? (Джашчыкъ, бёркюн алыб, таякъгъа таяныб, эси неге эсе да кетиб, сабийлени окъуй тургъанларына сукъланыб, классха кирирге къоркъуб, аны босагъасында сюелиб турады.)

9. Джашчыкъны не сагъышы барды? (Школда окъугъан къалай игиди. Сабийлени джашауларына, аланы джарыкъ классда парталагъа олтуруб окъуй тургъанларына сукъланады.)

10. Ол школда нек окъумайды? (Ол джарлыды. Школда окъурча кюню джокъду. Патчахны заманында джарлы адамланы сабийлери окъумагъандыла. Ала къарангылай къалгъандыла.)

11. Джашчыкъ джашагъан элдемиди школ? (Огъай, джашчыкъ узакъ джол джюрюгенди, тоз чарыкълары да джылтыргъандыла, ол айлана келиб тюртюлгенди школгъа.)

Устазны болушлугъу бла суратны окъуйдула. Окъуб бошагъандан сора сочинениени планын саладыла, анга кёре джазадыла.

Сурат бла джазыллыкъ сочинениени планы.

1. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери эл-дилени сабийлерини кыйын джашаулары.

2. Суратда не кёрюнеди? Аны атын айтыгъыз.

3. Джашчыкъ къалай сюелиб турады? Аны юс кийими.

4. Аны эси къайры кетиб турады?

5. Ол не этерге излейди? Кесини муратына джетал-лыкъмыды?

6. Аныча сабийлеге Уллу Октябрь не берди?

План бла хар ким кеси къурагъан хапарчыкъны джазады.

Бир къауум сочинениени юсюнден

Грамматиканы дерслеринде джангы материалны юретир неда бегитир ючюн, 10—15 минутха, план сал-магъанлай, къысха сочинениечик джаздырыгъа бол-лукъду. Аллай сочинениеле 3—4 айтымдан къуралыргъа боллукъдула. Берилген сёзлени неда айтымланы къо-ша, хапарчыкъ къураб джазаргъа дегенча.

Устаз суратха бир-эки соруу салады, сохтала джу-уабла хазырлайдыла, кеслери джанларындан керекли грамматика формаланы къоша, хапарчыкъ къураб джазадыла.

Андан сора ючюнчю классда окъугъан китабларыны юсюнден, алагъа багъа бере (отзывла) джазаргъа юре-недиле.

Оюмлу джаздырыр ючюн, классдан тышында окъу-гъан бир чыгъарманы сюездиле. Устаз юлгю халда джазылгъан бир талай оюм бла шагърей этеди. Андан сора окъулгъан чыгъарманы юсюнден хар сохта кеси-ни кёлюне келгенни джазады. Ол себебден хар сочине-ние бирча болургъа амалы джокъду.

Быллай ишни бу план бла джаздырыргъа боллукъ-ду: чыгъарманы аты, автору, баш геройлары, кимни джаратдын, не ючюн? (Чыгъармадан джаратхан дже-рин къысха халда джазадыла.)

Бу башында айтылгъанладан сора да байламлы тилни ёсдюрюр ючюн быллай ишле этдирирге бол-лукъду:

1. Къауум-къауум берилген айтымланы бир-бири

бла тенгленширигиз, аланы башхалыкъларын айтыгъыз.

а. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. Сабийле джомокъланы бек сюедиле. 3. Джылны къайсы чагъын сюесиз?

б. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. СССР джер джюзюню алтыдан бирин алады. 3. Москва Ата джуртубузну ара шахарыды.

в. 1. Биз насыблы къралда джашайбыз. 2. Бизни къралыбыз уллуду, аламатды. 3. Ол джер джюзюню алтыдан бирин алады...

Сохтала, бу къауум айтымы бир-бири бла тенг-лешдире, бу оюмгъа келедиле:

Биринчи къауум айтымла бир-бири бла магъана джанындан байланыб келмейдиле, хар айтымны энчи магъанасы барды.

Экинчи къауум айтымны темасы бирди (Ата джурт), магъана джанындан бир-бири бла байланыб келедиле.

Ючюнчю къауум айтым бир-бири бла байланыб келедиле, ючюнчю айтымны магъанасы аллында келген айтымладан чыгъады.

2. Тيوبюнде берилген сёзле байламлы текст болуб келемидиле? Бола эселе, нек болгъанын айтыгъыз.

Биз Ата джуртубузну бек сюебиз. Аны учу-кыйыры болмагъан тюзлери, таулары, чегетлери, суулары, шахарлары, эллери бла махтанабыз. Ата джуртубузну къалайы да, не узакъда болса да, бизге багъалыды, джууукъду.

Сохтала текстни окъуйдула, бу оюмгъа келирге керекдиле: башында берилген айтымла байламлы текстни къурайдыла, не ючюн десенг, темалары бирди (Ата джурт), текстге кирген айтымла магъана джанындан бир-бири бла байланыб келедиле.

3. Айтымланы аякъларын джазыгъыз. Байламлы текст боламыды?

Мени атам... Ол фермада... Атам коммунист урунуу... Ол джыл сайын иги уруннганы ючюн...

Айтымланы аякъларын джазадыла, байламлы текст болгъанын айтадыла.

4. Текст нени юсюнден айтылгъанын ачыкълагъыз, ат атагъыз.

Мусса темир джолну къатында джашай эди. Бир кюн ол школдан келе тургъанлай, бир рельсаны бузудуб тургъанын кёрдю. Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Мусса галстугун тешиб, ёрге кёлтюрюб, булгъаб башлады. Машинист, сигналны кёрюб,

поездни тохтатды. (Диктантланы джыйымдыгындан).

5. Ичигизден окъугъуз.

Бир-бири бла этелле ушакъ
Муртху, такъызюк, къайын, джабышмакъ.

Джашаялмайды къанаглы джырсыз,
Чегетни джыры учсуз-къыйырмакъ.

Сейир бутакъла, къанатла кибик,
Джетелле кюннге, узалыб мийик.

Кёб сагъышымы чачады мени
Джашил ушагъы кызыл эменни.

Джюрегим салгъанд чегетде уя,
Туугъан юйюмдю бу джашил дуня.

Бу тизгинлени автору кимди? (Х. Н.)

Автор неле бла ушакъ этеди? Табигъатны къалай суратлайды?

Эм арт тизгинни къалай ангылайсыз? Назмугъа ат атагъыз.

6 Тيوبюнде берилген текстде биринчи айтым бла аны ызындан келген айтымланы орталарында къаллай байланыу болгъанын (магъана джанындан) айтыгъыз.

СССР-де власть кеси кыйыны бла джашагъанланы къолларындады. Ала кеслери законланы чыгъардыла, къралгъа башчылыкъ этедиле. Заводла бла фабрикле, темир джолла бла электростанцияла, чегетле бла тюзле, суула бла тенгизле урунганланы къолундадыла. Бизде башха адамны кесине ишлетиб, аны кыйынын ашагъан адам джокъду. Бизни къралда джашагъан адамланы тенг эркинликлери барды.

Сохтала текстни окъугъандан сора, устазны болушлугъу бла бу оюмгъа келедиле:

Экинчи — бешинчи айтымла биринчи айтымны магъанасын айгъакълаб келедиле. Власть кеси кыйыны бла джашагъанланы къолундады деген: 1) ала законланы саладыла, къралгъа оноу этедиле, 2) байлыкъ аланы къолундады, 3) бир-бирини кыйынын ашагъан джокъду, 4) барысыны тенг эркинликлери барды.

7. Тيوبюнде берилген текст башындагъы бла байланыбымыды?

Кеси къралына не болур ючюн, баш эркинлик табар ючюн, кеси кыйыны бла джашагъан халкъ кёб заманны кюрешгенди. Комунист партияны башчылыгы бла ишчиле бла эллиле 1917 джыл помещиклени, капиталистлени кыстаб, властны кьолгъа алыб, джаны джашауну ишлеб башлагъандыла.

Текстни окъуйдула, аллында келген текст бла къалай байланганын айтадыла.

8. Текстде нени юсюнден айтылады? Бу теманы атына башха тюрлю къалай атаргъа боллукъду?

ДЖАЗГЪЫ ТАНГ

Кечени арасындан бери тохтаусуз шылпылай келиб, танг белги берирге, боз булутла чачылыб, кёк ачылганды. Мычымай, джуддузла бирем-бирем сёнгюб, кёксюлдум тангны ашырыб, кюн джитиледен къарады. Аны суйюмлю джарыгы гяхыникни джаланган къатапача джылтыратады.

Томала башлагъан тереклени бутакларында къошуш къургъан къанатлыла, табигъатны джан дарманлыгына базыб, тиллене башлагъандыла. Эл джукъудан уянганды... (Д. Х.)

9. Бу назмуда уа нени юсюнден айтылады? Мындай башха къаллай ат атаргъа боллукъду?

ТАНГНЫ ДЖЫРЫ

Кече бла танг бир-бирине
Джолукъгъан заман сейирди бютюн.
Баш урама шошлукъну кечелерине,
Тангнга тюбетиб тургъанлары ючюн.

Джукълайды джер, рахатлыкыгъа бёлениб,
Джанадыла джуддузла, кёклени толтуруб.
Тууадыла ойла, мамырлыкыгъа кёллениб,
Насыб тангны джырын джазама олтуруб.

(Х. Н.)

Автор назмугъа «Тангны джыры» деб нек атагъанды?

Сиз къаллай ат атаргъа боллукъсуз? Не ючюн боллукъду алай атаргъа?

10. Берилген айтымладан байламлы текст къураб окъугъуз. Къуралгъан хапаргъа ат атагъыз.

Аны ызындан кёкню къара булутла басдыла. Ингирге таула табадан джел ура башлады. Ёзен къарангы болду. Ахмат бла Хызыр а, бир затдан да хапарлары болмай, къаты джукълайдыла. Узакъдан кёк кюкюрей, аны гюрюлдеген тауушу джууукъдан джууукъ келе башлады. Ахмат терекни бир джанында джукъа булчукълу бутакъларыны тюбюнде эди. Бир бёлек замандан ёзенни тауушдан толтуруб, кёк къаты джашнады. Ахмат, бетине суукъ тамчыла тюшгенлей, секириб туруб, къайда болгъанын билалмай, тёрт джанына къарады. Чапракъланы таууш этдире, джауум тамчыла агъа тебредиле. (К. Ю.)

Айтымланы ичлеринден окъуйдула, бир-бири ызындан къалай келиб байламлы текст боллукъларына эс недпле. Сохтала хапарны къураямасала, устаз болушады.

Устаз:

— Къураллыкъ хапарны биринчи айтымы къайсы боллукъду? (Экинчи).

— Аны ызындан къайсы айтым келликди? (Биринчи.)

— Нек? (Таула табадан джел ура башласа, кёкню къара булутла басадыла.)

Алай бла, устазны болушлугъу бла байламлы текст былай къуралады.

Ингирге таула табадан джел ура башлады. Аны ызындан кёкню къара булутла басдыла. Ёзен къарангы болду. Узакъдан кёк кюкюрей, аны гюрюлдеген тауушу джууукъдан келе башлады. Ахмат бла Хызыр а, бир затдан да хапарлары болмай, къаты джукълайдыла. Бир бёлек замандан, ёзенни тауушдан толтуруб, кёк къаты-къаты джашнады. Ахмат терекни бир джанында джукъа булчукълу бутакъларыны тюбюнде эди. Чапракъланы таууш этдире, джауум тамчыла агъа тебредиле. Ахмат, бетине суукъ тамчыла тюшгенлей, секириб туруб, къайда болгъанын билалмай, тёрт джанына къарады. (Къ. Ю.)

Къуралгъан хапарны окъуйдула, анга ат атайдыла.

11. Берилген эки къауум айтымдан къайсы къаууму текстни аллы, къайсыла да аягъы боллукъдула? Хапарчыкъланы аягъланы джазыгъыз.

Сейирсениб, тёрт джанына айланды. Къара кёлге

барыб джуунду, Къара къаяны кюртуне барыб, бугъойларына къарады, къулакъгъа тюшюб, кегетле джыйыб да чыкъды.

Салих, айыбсыз джетинчи классха кечюб, атасы бла таугъа къой фермагъа чыгъыб, къозучу болду. Атасы юретгенча, семиз шпани къозулары отлауну эркининде джумору чатлада айландырды...

Къуралгъан хапарчыкъгъа ат атагъыз.

12. Берилген текстни айтымлагъа юлешигиз.

ДЖАЙ ҚАНИҚУЛЛАДА

Элде джай бек игиди мен орундан эртде турама хант ашайма чегетге ойнаргъа кетеме аны тар джолчукъларында джюрюйме ариу хауаны солуйма арысам суу джагъада олтурама джашил кырдыкда джатама эриксем юйге кетеме бачхада ишлейме талай заманны солуйма андан сора суугъа джууунургъа барама сыртда мал кютеме гокка хансла джыяма аланы да алыб юйге кетеме ой къалай ариуду джай элде.

13. Текстден нени ангыладыгъыз. Анга бу башладан къайсы иги келишеди: «Джангурдан сора», «Ахмат бла Хызыр», «Чегетде».

Джангур шошуракъ болду. Ол гитче суучукъ бек къобхандан, гюрюлдеген тауушу ёзенни толтуруб, башха таууш эшитдирмейди. Бир белек замандан джауум тохтады. Анда-мында чыпчыкъла джырлай башладыла. Аны эшитгенлей, Ахмат бла Хызыр танг ата башлагъанын билдиле. Танг атханлай, Гелеулю сыртха къалайтын чыгъарыкъларына оноу этдиле. Бир джарым сагъатдан танг агъарды. Аны ызындан кёб турмакюн таякъла ёзенни кюнбет къабыргъаларында эм огъаргъы тереклени башларын алтынча джылтыратдыла. Кюнню кёргенлей, Ахмат бла Хызыр чегетни ичи бла тик къабыргъаны ёрге таяна тебретиле. Джибиген джерде аякълары тая, джыгъыла-тура бара эдиле. Терек бутакъладан акъгъан джауум тамчыла аланы, суугъа киргенча, джибитдиле. (Къ. Ю.)

Ол атны нек сайлагъанынгы айт.

14. Берилген сёзтутушла бла хапарчыкъ къураб, джазыгъыз, анга ат атагъыз.

Эртдерек турургъа, керекли затларыны алыргъа, джолгъа чыгъаргъа, танымагъан джеринг, тегерекге эсерге, дуппурчукълада тохтаргъа, тегерекге къулакъ

нерге, шкогунгу огъары аягына миндирирге, джаралы тенгинги къатына сюркелирге, джарасын байларгъа, урушха хазырланыргъа, кесинги борчунгу толтурургъа.

15. Тюбюндеги текстден соруулагъа джууабла табыб джазыгъыз.

1. Къанатлыла джылы джерледен джаз нек къайтыб келедиле? 2. Къач сайын джылы джерлеге нек учадыла? 3. Арт аякълары бла алгъа чабхан кимди? Неци?

Джаз къанатлыла кеслерине уя ишлейдиле. Ол себеден ала туугъан джуртларына ашыгъадыла. Къачда уа ашарыкъ табмай, ачлыкъ къысыб, аланы джылы джерлеге учуб кетгенлери андан болады. Ашарыкъ эркин болса, къанатлыла джылы джерлеге учаргъа ашыкъмайдыла.

Къоянчыкъ чабыб баргъан заманда ал аякъчыкъларынын ёрге кёлтюрюб, джерге тийирмей, арт аякъларынын алгъа атыб, чабыб барады. Аны алай этгени къарда арну кёрюнеди. (К. Х.)

16. Тюбюнде берилген текстни магъанасы башына келишемиди?

МАХТАНЧАКЪ

Мазан бла Мустафа, кюнорта бола, Наратлы ёзеннин аягындан ёрге айландыла. Ала, кёб да бармай, бир мылы тар къулакъда наныкъгъа батдыла.

Мазан, бир аугъан терекге миниб, къуру челегин да бутакъгъа тагъыб, бнягъы Мустафагъа самаркъау этди:

— Эй, къызбай улу, къайдаса? Айюге шалбарынгы джыртдырыса! — деб кюлдю.

Мустафа, иги кесек наныгъы бла челегин да кёлтюрюб, аны къатына барды. Олсагъат огъары джанларындан бир мамурач чегетни зангырдатыб, бир эрши тукъум къычырды.

— Ой анам! — деб Мазан, ёшюню бла Мустафаны да джыгъыб, къычырыкъ-хахай этиб къачды. (Л. Х.)

Келишмей эсе, нек келишмейди? Къаллай баш салыргъа боллукъду? Мазанчалагъа айтыргъа къаллай нарт сёз барды?

17. Берилген план бла хапар къураб айтыгъыз.

МЕН ЮЙДЕ КЪАЛАЙ БОЛУШАМА

1) Юйдегибиз кимледен къуралыбды?

2) Ала не ишлейдиле?

3) Юйде мен къалай болушама?

18. Берилген план бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

МЕН КИМ БОЛЛУКЪМА?

1) Мен ким болургъа сюеме?

2) Ол ишге мен нек тырмашыргъа излейме?

3) Мен ол усталыкъны алыр ючюн не этерге керекме?

19. Хапарчыкъны аллына кёре, аягъын джазыгъыз, баш салыгъыз.

* * *

Анам гурт тауукъну джюджеклери бла эшик аллына джиберди.

Бир кесек заманны ичине бурууну артындан къартчыгъа кёрюндю...

20. Хапарчыкъны аягъына кёре, аллын джазыгъыз.

...Пионерле иги ишни тындырдыла. Къарт къатын алагъа уллу бюсюреу этди.

Къуралгъан хапарчыкъгъа баш салыгъыз.

Тюз джазыуну методикасындан талай оюм

Ал башланган класлада тюз джазыудан билирге керекдиле: сёзю тамырында ачыкъла бла тунакъланы джазылыуларын *мийик, кюйюз, суукъ, таууш, сейир, къауум, зауукъ; эски, эчки, чыпчыкъ, шантал, къантал* дегенча сёзлени тюз джазылыуларын), сёзю ахырында зынгырдауукъла бла сангырауланы тюз джазылыуларын (*тоб — тобу, саб — сабы, хамыт — хамыты, завод — заводу, отряд — отряды*), ь бла ь белгилени джюрютюулери (*съезд, апрель — апрелде, пальто, культура*), сангырау тунакъланы зынгырдауукълагъа айланыуларын (*терек — тереги, къонакъ — къонагъы*), экиленген тунакыла тюбеген сёзлени джазылыуларын (*акка, амма, исси*), уллу харифни джюрютюлююн (*Хубийланы Адамейни джашы Исса, Москва, Учкулан, Къобан, Добар, ...*), бир къауум тунакыладан сора х харифни джазылыуун (*сабха, заводха, атха, чарсха, сафха, ташха, чархха, чачха*), сёзлени бирге, башха, сызчыкъ (дефис) бла джазыуларын

(ташкёмюр, онеки, ата-ана, эгеч-къарнаш, ауа-сауа, къозу къулакъ, Минги Тау).

... Тюз джазыуну джорукълары бла джазылгъан джазмагъа орфограмма дейдиле. Орфограммала беш типге айырыладыла:

- 1.) харифле (агъач, агъашчы, тоб, тобу);
- 2) дефис бла джазылыу (бара-бара, кюле-кюле);
- 3) сызчыкъ (те-ре-зе, ту-та-ды-ла);
- 4) башха джазыу (джылкы къулакъ, бедеу сыртлы);
- 5) бирге джазыу (ташкёмюр, ёребаш, акътуякъ).

Хар орфограмманы тюз джазыуну джоругъу болады.

Орфограмманы, орфографияны джоругъу бла къалай ишлерге керекди?

Тюз джазыугъа юретну юч этапха юлешинеди: сохталаны орфограмма бла, аны джоругъу бла шагърей этну; керекли орфограмманы таба билирге, ашы тюз джазыу джоругъун айтыргъа юретну; орфограммадан алгъан билимлерин бегитну.

Беринчи этап: орфограмма бла, аны джазылыу джоругъу бла шагърей этну къуралады:

1) орфограмманы атын билдириуден; 2) ол орфограмманы табар ючюн мисалланы тинтиуден; 3) орфография джорукъну анализ этиуден; 4) ол джорукъну бегитир ючюн джазма халда юлгюлени анализинден.

Орфограмманы аты къангада, тетрадлада да джазылады. Устаз керекли орфограммалары болгъан сёзлени къангада джазады, орфограммаланы тюблерин сызады.

Ю л г ю : тоб — тобу, эски, исси.

П джазылмай, *б* джазылгъаны, сора *г* джазылмай, *к* джазылгъаны устазны ушагъындан сохталагъа белгили болады.

Андан сора орфография джорукъну анализине кёчеди.

Джорукъну не устаз айтады неда сохтала орфограмманы джоругъун китабда табыб окъуйдула. Устаз соруула салады:

1) Джорукъ ненча кесекден къуралады?

2) Джорукъда орфограмманы джазылыууна къалай шартла айтыладыла? (Сёз ючюн: *б, д, т, с, ч, ф, ш, х* тунакыладан сора, *гъ* джазылмай, *х* джазылады къаты бёлюмледен сора.)

Экинчи этап: устаз сохталаны текстде керекли ор-

фограмманы табаргъа, аны тюз джазылыу джоругъу бла хайырланьргъа юретеди.

Ючюнчю этапда орфографиядан алгъан билимлерин тюрлю-тюрлю ишлени юсю бла бегитедиле.

Халатланы тюзетну ишле

Халатлы тюзетну юсюнден экинчи классны методика болушлугъунда джазылгъанды. Дерслени материалына да аны схемасы бериле баргъанды. Устав ала бла хайырланьргъа боллукъду.

Пунктуацияны окъутууну юсюнден

2—4 класслада пунктуациядан билрге керекдиле:

1) айтымны аягъында джюрютюлген тыйгъыч белгилени — точканы, соруу белгини, келтюртюу белгини; 2) айтымны биртукъум членлеринде запятойну джюрютюлююн; 3) айланыуда запятойну, келтюртюу белгини салынуун; 4) къош айтымгъа кирген бош айтымланы арасында запятойну джюрютюлююн; 5) туура сёзю болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени (эки точканы, кавычкаланы, запятойну, тирени) джюрютюлюлерин.

Бу башында тизилген пунктограммаланы (пунктуация джорукъла бла айтымда джюрютюлген бир неда талай тыйгъыч белгиге *пунктограмма* дейдиле. Сёз ючюн: айтымны аягъында юч знакдан — точкадан, соруу эмда келтюртюу белгиледен — бири салынады. Ючюсю да бир пунктограмма боладыла) синтаксис материалны окъугъан кёзюуде окъуй барадыла.

Алай бла, ал класслада башында берилген беш пунктограмманы окъуйдула.

1. Пунктуацияны окъутхан кёзюуде былай ишлени этерге боллукъду:

Берилген текстни айтымлагъа белюу, хар айтымны къалай эмда къаллай интонация бла айтылгъанына эсинюу.

Хар айтымны чегин табыб, аны аягъына биринчи пунктограммадан керекли тыйгъыч белгини (точканы, соруу белгини, келтюртюу белгини) салыр ючюн, сохта-ла айтымны ичлеринден окъуйдула, къаллай интонация бла айтылгъанына кёре, юч знакны бирин саладыла.

Текстни айтымлагъа бѣлюу кѣбюсюне джазма халда этиледи, алай а аууздан этгенни да уллу магъанасы болады.

Бу иш былай этиледи: устаз текстни биринчи кере окъуйду, сохтала эс ийиб тынгылайдыла.

Бу кѣзюуде устаз кеси окъумай, магнитофон лентагъа текстни джаздырыб, анга тынгылатыргъа да боллукъду. Текстге эки кере тынгылайдыла. Биринчи кере текстни магъанасы бла шагърей боладыла. Экинчи кере окъугъанда айтымланы чеклерин табадыла, салынныкъ тыйгъыч белгини айта барадыла.

2. Берилген текстге керекли тыйгъыч белгилени салуу.

Бу ишни классдан башлаб этедиле. 4-чю классда, беш пунктограмманы да окъуб бошагъандан сора, джылны аягъында быллай иш этдирирге боллукъду: беш сохтагъа бирер карточка береди, барында да этилик иш бирди: «Керекли тыйгъыч белгилени сала джаз». Биринчини текстине хар айтымны чегин табыб, аягъында керекли тыйгъыч белгини сала джазарыкъдыла. Экинчини текстинде биртукъум членледе запятойланы сала джазарыкъдыла, ючюнчюню текстинде къош айтымгъа кирген бош айтымланы чеклерине запятойну, тѣртюнчюню текстинде айланыуда запятой бла кѣлтюртюу белгини, бешинчини текстинде туура сѣзде тыйгъыч белгилени сала джазарыкъдыла.

Быллай ишле китабда бериледиле, къалай этиликлери дерслени планларында белгиленеди.

3. Пунктуация айырыу. Бу ишни уллу магъанасы барды. Муну бла хайырланыргъа боллукъду биринчи классдан башлаб. Пунктуация айырыуну аууздан неда джазыб этерге болады.

Аууздан былай этедиле: былайда бу тыйгъыч белги нек салынады, ол неге керек болады, башха белги салынмай, бу белги нек салынады, къайсы джорукъгъа кѣре салынады дегенча соруулагъа джууаб беридиле.

Джазма халда хар тыйгъыч белгини башына пунктограмманы номери салынады.

№ 1 — айтымны аягъында джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

№ 2 — биртукъум членледе джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

№ 3 — айланыуда салынган запятой бла кёлтюр-
тюу белги.

№ 4 — кьош айтымны кьурагъан бош айтымланы
арасында джюрютюлген запятой.

№ 5 — туура сезде джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

4. Пунктуация джорукъланы схемала-
рын окъуу.

Ас — авторну сёзю, Тс — туура сёз, А — айланыу,
▽ — айтымны членлери, □ — кьош айтымгъа кирген
бош айтымла.

С х е м л а :

Ас: «Тс». Ас «Тс?» Ас: «Тс!»

«Тс», — ас. «Тс?» — ас. «Тс!» — ас.

А, ▲▲▲. ▲▲, а, ▲▲▲. ▲▲▲▲, а. □, □.

5. Изложение, сочинение джазыу. Изло-
жение, сочинение джазгъан заманда сохтала керекли
тыйгъыч белгилени сала джазаргъа юренедиле. Бу
тукъум ишлени уллу магъанасы болады: сохтала пунк-
туация джорукъланы къалай ангылагъанларын кёрю-
седиле.

Пунктуациядан халатланы тюзетиу

Сохталаны пунктуациядан джиберген халатларын
былай тюзетирге боллукъду: тыйгъыч белги джиберил-
ген джерни тюбю сызылады, тизгинни аягъында «V»
белги салынады, артыкъ салынган белгини юсю сызы-
лады, тизгинни аягъында биягъы «V» салынады.

Иги окъугъан сохталаны халатларыны тюблери сы-
зылмайды, артыкъ тыйгъыч белгилени да юслери сы-
зылмай, халат джиберилген тизгинни туурасында пунк-
туациядан джиберилген халатланы белгиси (V) салы-
нады. Былай этерге болады, сохта кеси тюзеталлыкъ
эсе джиберген халатын.

Сабийле кеслери къайсы тыйгъыч белгини джибер-
генлерин табалмазча болсала, алагъа болушлукъгъа
ол халат джиберилген тизгинни туурасында пункто-
грамманы номери салынады.

Пунктуациядан халатланы классификациясын былай этерге боллукьду.

Сынау ишлени (диктант, изложение, сочин.) джазылгъан кюнню	Сохтала	Джиберилген халатла				
		пунктограмманы номери				
		№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5
1, 04, Диктант	1. Токъланы И.	—	+	—	+	—

Пунктуациядан джиберилген халатла бла ишлеу хар дерсе бардырылады. Не ючюн десенг, сохтала, биринчи классдан башлаб, хар дерсе джазыу ишле этдиле, ала уа айтымладан кьураладыла, алада тыйгъыч белгиле тубейдиле, аланы нек джюрютюлгенлерин биле барыргъа керекдиле.

Грамматика айырыну схемасы бла юлгюсю

А. Фонетика айырыу

1. Тауушла бла харифле. Сезде ненча таууш бла хариф барды?
2. Ачыкъмыды, тунакымыды?
3. Ачыкъ болса, къатымыды, джумушакъмыды?
4. Тунакы болса, зынгырдауукъмуду, сангыраумуду?
5. Сезде ненча бѐлюм барды? Анча бѐлюм нек болады?

Басым къайсы бѐлюмге тюшеди?

Фонетика айырыну юлгюсю

Кенг космосда учхан батыр адамла къарайдыла андан джерге къакъмай кѐз.

Кенг деген сезде юч таууш бла юч хариф барды, биринчи таууш тунакыды, сангырауду. Экинчи таууш ачыкъды, джумушакъды. Ючюнчю таууш тунакыды, зынгырдауукъду. Кенг деген сезде бир бѐлюм барды, не ючюн десенг, сезде ненча ачыкъ таууш болса, анча

бѣлюм болады. Бир бѣлюмден кѣуралгъаны себебли, басым тюшген бѣлюмю джокъду.

Космосда деген сѣзде сегиз таууш бла анча да хариф барды.

Биринчи таууш (к) тунакыды, сангырауду. Экинчи таууш (о) ачыккыды, къатыды. *С* тунакыды, сангырауду, *м* — тунакыды, зынгырдауукъду, *о* — ачыккыды, къатыды, *с* — тунакыды, сангырауду, *д* — тунакыды, зынгырдауукъду, *а* — ачыккыды, къатыды. Бу сѣзде юч ачыккы таууш болгъаны себебли, юч бѣлюм барды. Басым биринчи бѣлюмге (кос) тюшеди.

Бу юлгю бла къалгъан сѣзлени да айырадыла.

Б. Морфология айырыу. Сѣзню кѣурамын айырыу

ПЛАН

1. Тамыр.
2. Аффиксле: а) сѣз тюрлендириучю аффиксле;
а) сѣз кѣураучу аффиксле.

Соруула:

1. Сѣзню тамырын табар ючюн не этерге керекди? (Бир тамырлы сѣзле табаргъа керекди, не ючюн десенг, бир тамырлы сѣзлени барысында болгъан тюрленмеучю кесегине тамыр дейдиле.)

Сѣз тюрлендириучю аффиксле къайсыладыла? (Бет. сан, болуш, иелик аффиксле).

3. Сѣз кѣураучу аффиксле уа? (Сѣз кѣураучу аффикслени болушлугъу бла жангы сѣзле кѣураладыла.)

Айырыуну юлгюсю

Аууздан

Биченчилеге деген сѣзню тамырын табар ючюн, бир тамырлы сѣзле табаргъа керекди: *бичен*, *биченлик*, *биченчи*. Бир тамырлы сѣзлени барысында болгъан тюрленмеучю кесеге *бичен* болгъаны себебли, ол сѣзню тамырыды. Къалгъан кесеклери аффикслеидиле: *-чи-ле-ге*. *-Чи* сѣз кѣураучу аффиксиди, не ючюн десенг, *бичен* деген сѣзден жангы сѣз кѣурайды; (*бичен* не? деген со-

руугъа джуаб этеди, биченчи уа ким? деген соруугъа);
-ле-ге аффиксле сёз тюрлендириучю аффикследеле: би-
ри кёблюк саннга, бири да бериучю болушха саладыла.

Д ж а з м а х а л д а

Биченчи|[^]ле|ге|: [^] тамыр;

△ сёз къураучю аффикс;
□ сёз тюрлендириучю аффикс.

А т н ы м о р ф о л о г и я а й ы р ы у у

П Л А Н

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Морфология ышанлары: ал формасы (баш бо-
луш), энчи неда тукъум атмыды? Тюз неда иелик атмы-
ды? Болушу, саны.
3. Айтымда кьуллугъу (башчы, хапарчы, сансыз
член).

А й ы р ы у н у ю л г ю с ю

Сен сюесе кенг тюзлени,
Махтайса сабанларын.
Мен да айырыб башха джерледен,
Сюеме Кавказ тауларын. (Б. Х.)

Тюзлени — атды, затны кёргюзеди, *нелени?* деген соруугъа джуаб этеди, ал формасы -тюз, тукъум атды, тюз атды, сюесе *нелени?* — *тюзлени*, тамамлаучю болуш-
дады, кёблюк сандады, айтымда сансыз члейди — тол-
туруучуду.

Д ж а з м а х а л д а

Тюзлени — атды, затны кёргюзеди, тюз, тукъум ат-
ды, *нелени?* — толт. (———— толт.)

Сыфатны айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ал формасы (баш болуш), кваллай сыфатды? (Тюз.)
3. Айтымда күүлугъу (ачычкълаучу).

Айырыуну юлгюсю

Кенг (тюзлени) — сыфатды, затны ышанын кёргюзеди, *кваллай?* деген соруугъа джууаб этеди, тюз сыфатды: сёз кзураучу аффикси джокъду, айтымда *тюзлени* деген сёзню айгъакълаб келеди — ачыкълаучуду.

Алмашны айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Магъанасы.
2. Ышанлары: а) ал формасы (баш болуш бирлик санда);

б) бети, саны, болушу.

3. Айтымда күүлугъу (башчы бла сансыз член болуб келген кёзюю).

Тёртюнчю классда бетлеучю алмашланы окъуйдула, аланы айырадыла.

Айырыуну юлгюсю

Туугъан Къарачай тауларым, мени тебретгенсиз сиз бешигими. (Б.Х.)

Мени — бетлеучю алмашды, атны алмашдырыб келеди, ал формасы — *мен*, биринчи бетдеди, бирлик сандады, иелик болушдады, не ючюн десенг, *кимни?* деген соруугъа джууаб этеди, *бешигими* деген ат бла байланыб келеди, анга ие болады, айтымда сансыз член болуб келеди.

Сиз — бетлеучю алмашды, атны алмашдырыб келеди, ал формасы — *сен*, экинчи бетни алмашдыды, кёб-

люк сандады, баш болушдады, *ким?* деген соруугъа джууаб этеди, айтымда *тебретгенсиз* деген сёз бла байланыб келеди (*сиз тебретгенсиз*), башчыды.

Этимни айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ышанлары: а) ал формасы (этим тамыр);
б) заманы, бети, саны.
3. Айтымда кьуллугъу (хапарчы болуб келген кёзюю бериледи).

Айырыуну юлгюсю

Ол тартады мийикге,
Юреннгенин кьоймайды:
Ол тау башында туугъанды,
Тау хауадан тоймайды. (Джугьутур)

Тартады — этимди, затны не этгенин кёргюзеди, не этеди? деген соруугъа джууаб береди, ал формасы — *тарт*, бусагъат замандады (*ол тартады*), ючюнчю бегдеди, бирлик сандады, айтымда *ол* деген алмаш бла байланыб келеди, хапарчыды.

Санауну айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Аны магъанасы.
2. Ышанлары: а) бош, кьош, кьурау санау;
б) санчы, тизгинчи санау;
в) ал формасы (баш болуш);
г) болушу, саны.
3. Айтымда кьуллугъу.

Айырыуну юлгюсю

4-чю классны сохталары школну арбазында онсез тереке орнатхандыла.

4-чю — санауду, затны тизгинде орнун кёргюзеди, *ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этеди, бош санауду,

тизгинчиди, ал формасы — төрт, ат бла келгени себебли болуштада тюрленмейди, бирлик сандады, айтымда *классны* деген сөз бла байланыб келеди, сансыз членди.

Онсегиз — санауду, затны (тереклени) санын кёр-гюзеди, *ненча?* деген соруугъа джууаб этеди, эки та-мырдан кьуралыб, бир сөз болуб джазылгъаны себеб-ли, кьош санауду, ал формасы — *онсегиз*, айтымда *те-рек* деген сөз бла байланыб, бир сансыз членни (тол-туруучуну) кьураб келеди.

Сөзлеуню айырыу

ПЛАН

1. Тилни кесеги. Магъанасы.

2. Ышанлары: соруулары (тёртюнчю классда *къачан? кьайда? кьалай?* деген соруулагъа джууаб этген сөзлеу-лени окъуйдула).

3. Айтымда кьуллугъу (сансыз член болуб келген кюзюю.)

Айырыуну юлгюсю

Мамурач акъырын аллына атлады.

Акъырын — сөзлеудю, ишни кьалай этилген ышанын кёргюзеди, *кьалай?* деген соруугъа джууаб этеди, ай-тымда *атлады* деген сөз бла байланыб келеди, сансыз членди.

Эсгертиу. Тёртюнчю классда джылны аягына сансыз членледен — ачыккълаучудан, толтуруучудан, бо-лумладан (аланы кьауумларыны атларын айтмай) ха-парлы боладыла: сансыз членди — болумду дегенча.

Байламны айырыу

4-чю клссда сохтала тенг джарашдырыучу байлам-ланы бир кьауумун окъуйдула. Ол себебден айырыу алай терен болмайды.

ПЛАН

1. Тилни кесеги, аны магъанасы.

2. Ышанлары: тюрленмеучю сөз.

3. Айтымда кьуллугъу (айтымны члени болмагъан кьуллукъчу сөз болгъаны).

Айырыуну юлгюсю

Хыйса бла Исса джырлайдыла, Хасан да алагъа тынгылайды.

Бла — байламды, не ючюн десенг, айтымны биртукъум башчыларын (Хыйса бла Исса) байлаб келеди, не болушда, не санда, не бетде тюрленмейди, айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этмегени себебли, айтымны члени болмайды, къуллукъчу сѣздю.

Да — байламды, не ючюн десенг, эки айтымны бир-бири бла байлаб, къош айтым къурайды, тюрленмеучю сѣздю; айтымны члени болмайды, къуллукъчу сѣздю.

В. Синтаксис айырыу

Бош айтымны айырыу

ПЛАН

1. Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучю айтым.
2. Джайылмагъан, джайылгъан айтым.
3. Айтымны баш членлери: башчы, хапарчы.
4. Айтымны сансыз членлери: толтуруучу, ачыкълаучу, болумла.
5. Айтымны биртукъум членлери (ала бар эселе).
6. Айлануу (ол бар эсе).

Къош айтымны айырыу

ПЛАН

1. Бош айтыммыды огъесе къош айтыммыды?
2. Алай некди?
3. Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бири бла къалай байланыб келедиле? (Байлам бла неда байламсыз.)

ТЕМАТИКА ПЛАН

Устазны эсине. 1986 джыл ючюнчю классха къара-чай тилден таблицала джарашдырылыб чыкъгъандыла. Аланы джангы программагъа кѣре, тѣртюнчю классда

хайырландырырга керекди. Таблицада берилген материал болушлукда сынарга берилген материалны орнуна хайырланырга боллукду.

Китаб бла бирге дидактика материал да чыгъарыкды. Китабны хар параграфына бир сериялы карточкала джарашдырылгъандыла. Энди устазны къолунда китаб, дидактика материал, методика болушлук боллукдула. Тематика планлада хар дерседе къайсы карточкала бла хайырланырга керек болгъаны кѳргюзюлгенди. Ол карточкала бла окъулгъанны къайтаргъан кѳзюуде, джангы дерсни бегитгенде хайырланырга боллукду. Тил ёсдюрюуден берилген бир къауум карточка (изложение, сочинение джазарга) юйге берилдиле.

Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюю — 105 сагъат

Программа бла дерслени темалары	Сагъат сагъы	Дерседе этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишледен	дидактика материал	
Ал класслада окъулгъанны къайтарыу	6с	1—18	С—1—4	1—2
1. Тауушла бла харифле	1	1—5	С—1	
2. Бѳлюм. Басым	1	6—11	С—2	
3. Сочинение: «Джай каникул»	1			
4. Ат. Сыфат. Этим лада»	1	12—15	С—3	
5. Къайтарыу	1	16—18	С—4	
6. Сынау диктант	1			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Тауушла бла харифлени къайтарыу.

Дерседе окъуу керекле: Алфавитни, ачыкъла бла тунакыланы, зынгырдауукъла бла сангыраулануу таблицалары.

Дерсни барыуу

I. Окъуу план бла, китаб бла шагърей этиу.

II. Ючюнчю бетдеги суратны юсюнден ушакъ этиу.

Устаз:

— Суратда кимни портретин кёресиз? Ол кимди? Аны юсюнден къаллай назмула, хапарла окъугъансыз? В. И. Ленин не ючюн кюрешгенди? Аны башчылыгъы бла къаллай джашау къуралгъанды? Ёртенланы Азретни бу сёзлерин къалай ангылайсыз:

Елюр хар джол, Ленинин джолундан ёзге, Ленинизм сауду; туугъанды ол ёлмезге!

III. Тёртюнчю бетдеги сурат бла ушакъ этиу; Байрамукъланы Халиматны «Школгъа» деген назмусун окъуу.

Устаз:

— Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а? Аланы бир-биринден не башхалыкълары барды? (Биринчи иште берилген назмучукъну окъуйдула.)

Устаз:

— *Болур* деген сёзде ненча таууш, ненча хариф барды? Бу сёзде ненча ачыкъ бла тунакы таууш барды? Бу юлгю бла назмучукъну талай сёзюн айырадыла. Таблицаланы кючю бла ачыкъ эмда тунакы тауушланы къайтарадыла. Алфавитни таблицасын устаз ачады, сохтала харифлени атларын окъуйдула, алфавит деб неге айтылгъанын эсге тюшюредила.

V. Экинчи иште берилген назмучукъну окъуу, тюбюнде берилген соруула бла ишлеу.

VI. Ючюнчю ишни классда этдириу.

VII. Бешинчи ишни юйге бериу. Ачыкъланы тюбеллерин сыза джазаргъа.

Экинчи дерс

Дерсни мураты: Бёлюм бла басымдан алгъан билимлерин къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тиртну. Окъулгъанын къайтарыу:

Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а? Тилде ненча таууш, хариф барды? Ачыкъла бла тунакы тауушла деб къаллай тауушлагъа айтадыла? Къатыла бла джумушакъ ачыкъла къайсылададыла? Зынгырдауукъла бла сангыраула уа?

II. Джангы дерс: Бёлюм. Басым.

Устаз къангада джазылыб тургъан текстни ачады:

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта бла отун джаргъан,
Юйню кирпичин тизген —
Къалай насыбды ишлегеи. (Къ. Къ.)

Окъуйдула, сёзлени бёлюмлеге бёледиле, къайсы бёлюм кючлюрек айтылгъанын сынайдыла, бёлюм, басым деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле.

Устаз:

— Сёзде ненча бёлюм барды? *Тал* деген сезде бир, *бусакъ* деген сезде эки бёлюм нек болады?

III. 7-чи ишни тетрадлагъа джаздыруу. Къалай этиллиги юлгюде бериледи.

IV. Басымны кючю бла джангы сёзле къурау. Ала бла айтымла къураб джазыу.

Алма — алма, басма — басма, эшме — эшме, къазчы — къазчы.

Юлгю. Хасан алма ашайды. Хасан, алманы алма.

V. II-чи ишни юйге беруу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: «Джай каникуллада» деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Сынагъан, кёрген затларыны юсюнден сочинение джазгъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хаярлау.

III. Джай каникулланы къалай ашыргъанларыны юсюнден ушакъ этиу.

VI. Джазыллыкъ сочиненини планын салыу.

ДЖАЙ КАНИКУЛЛАДА

ПЛАН

1. Окъуу джыл бошалды.

2. Каникулла башландыла.

3. Мен каникулланы къалай ашырдым.

4. Каникулла бошалдыла, джангы окъуу джыл башланды

5. План бла айтдыруу, сочинение джазыу. (Бошаялмасала, юйде бошаб келедиле)

Тёртюню дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклери.

Дерсни мураты: Атны, сыфатны, этимни юсюнден алгъан билимлерин бегитиу, кенгертиу.

Дерсни барыуу

I. «Джай каникуллада» деген сочинениеде джибирилген халатла бла ишлеу — 20 мин.

II. Джангы дерс: Тилни кесеклери. (Къангада неда проекцион фонарь бла экранга джазылгъан текст бла ишлеу.)

Текст: «Чегетлени сакълагъыз». (13-чю иш.)

Текстни окъуйдула, бу сорууланы болушлугъу бла айырадыла:

Биринчи айтымда ненча сёз барды? (Бизни къралда уллу чегетле бардыла.)

— Экинчи бла тёртюню сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кёргюзедиле? (Текстде *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген, затны кёргюзген сёзлени табыб айтадыла)

Устаз:

— Затны атын танытхан, ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге не дейдиле? (Ат).

— Биринчи айтымда уллу деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Нени кёргюзеди? Затны ышанын кёргюзген, къаллай? нелай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге не дейдиле? (Сыфат). Текстде сыфатланы, ала ачыкълаб келген сёзлени табыб окъуйдула (учсуз-къыйырсыз чегетле, субай, базыкъ терекле, къалын кёкенле, чакракълы, ийнели терекле...)

Устаз:

— Экинчи айтымда *ёседиле* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? (Затны не этгенин.) Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? Затны не этгенин кёргюзген сёзлеге не дейдиле? (Этим.) Ишде тюбеген этимлени табыб окъуйдула.

III. 14-чю ишни классда толтуруу. Сорууланы ор-
нуна керекли атланы, сыфатланы, этимлени саладжа-
задыла. Салынныкъ атла, сыфатла, этимле ишни тю-
бюнде бериледиле. Онсегизинчи ишни классда аууздан
толтурадыла. Берилген айтымладан сыфатла бла ала
ачыкълаб келген сёзлени табыб айтадыла.

Ю лгю. Жангы джашау, тенг къарнашлары...

IV. 15-чи ишни юйге бериу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны
къайтарыу.

Дерсни мураты: Басымдан, бёлюмден, тилни
кесеклериенден билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. 15-чи ишни къалай этгенле-
рин бир-эки сохтагъа окъутуу.

2. Къангада неда проекцион фонарь бла экранда
джазылгъан текст бла ишлеу.

Ленинизм — татлы кёгетли терекди.

Тамырлары кенгден орун айыра,

Титирете байла, бийле бёлекни,

Кёгетлери къраллагъа джайыла. (Къ. И.)

Назумуну юч сохта кесгин окъуйдула, тёртюнчю
азбар окъуйду.

Соруула:

1. Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а? «Лени-
низм» деген сёзде ненча таууш, ненча хариф барды?

2. Сёзде ненча бёлюм болады? (Ненча ачыкъ хар-
риф болса, анча). Басым деб неге айтадыла? (Назму-
ну хар сёзюнде басым тюшген бёлюмлени башларын-
да басым белгилени саладыла, атланы табыб айта-
дыла.

3. 17-чи ишни классда этедиле. Сыфатланы тюбле-
рин толкъун сызла бла сыза, ачыкъ тауушланы айта
джазадыла.

4. 18-чи ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын ангылатуу.
2. Пионерлени ишлеринден ушакъ этну
3. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатуу.

ПИОНЕРНИ ДЖИГИТЛИГИ

Кюн кыздырады. Джуунадыла джашчыкъла. Ала сууда джюзедиле эришиб. Сууну ортасына джетерге арыгъанды Керим. Сора бата башлагъанды ол. Сабийле хахайлагъандыла. Эштгенди хахайны пионер Алей. Ол суугъа секиргенди. Керимни суудан алгъанды. Уллу бюсюреу этгендиле Адейге сабийле. Ала, къууана, юлерине къайтхандыла. (*Диктантла бла изложениеле*.)

4. Айтымла бла окъуб, диктантны джазыу.
- Грамматика иш: этимлени тублерин сызаргъа.

Программаны разделлери бла дерслени темалары.	Сагъат саны	Дерседе этиллик шиле		Ийикъла
		китаб дагъы ншле	дидактика матерналдан	
Сёз	10 с.	19—54	1—5—12	3—6
1. Сёзню къурамы. Тамыр бла аффикс.	1	19—27	С—5	
2. Бегитиу дерс	1	28—32	С—6,7	
3. Изложение «Эки нёгер»	1	33—36	С—8	
4. Бирча тамырлы сёзле	1	37—42	С—9	
5. Джангы сёзле къурау	1	43—47	С—10	
6. Сочинение «Мени тегим»	1	48—51	С—11	
7. Магъанасы джууукъ неда къаршчы сёзле	1	52—54	С—12	
8. Къош сёзле	1			
9. Къайтарыу	1			
10. Сынау диктант	1			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Сёзню кўрамы.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикследен тёртюнчю классда алгъан билимлерни къайтаруу.

Дерсни баруу

1. Диктантда джиберилген халатла бла ишлеу -- 15 минут.

1. Классны кёбюсю джиберген халатла бла ишлеу-- 10 мин.

2. Энци халатланы тюзетну — 5 мин.

II. Жангы дерс: Сёзню кўрамы.

Тамыр бла аффикслени эсге салуу. Къангада джи-зылыб, джабылыб тургъан текстни ачыб, аны бла ишлеу.

Текст

Тамыр бла аффикс

Мени атам мал кютеди. Ол совхозда малчы болуб ишлегенли талай джыл болады. Атам малчылыкъны бек сюеди. Анга, иги ишлегени ючюн, маллыкъгъа талай мал бергендиле.

Текстге соруула:

1. Мал, малчы, малчылыкъны деген сёзле къаллай сёзледиле? (Джууукъ сёзле.)

2. Джууукъ сёзлени барысында болгъан кесегни къайсыды? (Мал.)

3. Эсге тюшюрчюгюз, тамыр деб неге айтадыла? (Сёзню тюрленмей туруучу кесегине сёзню тамыры дейдиле.)

4. Сёзню тамырдан къалгъан кесеклерине не дейдиле? (Аффикс.) Тамыр бла аффикслени эсге салгъандан сора, сёзню кўрамына кёчедиле.

III. Сёзню кўрамын ангылатуу. 19-чу ишде берилген хапарчыкъны окъуйдула, соруулагъа джууаб бердиле.

Устаз: *Муратлы муратлы*

— Алай бла, сёзню кьурамы деб неге айтадыла?
(Сёзню кьурагъан кесеклеге.)

— Ол неден кьуралады? (*Джер* — кьуру тамыр-
дан, *джерге*, *джерден*, *джер-чи-лик-ден* — тамыр бла
аффиксленен.)

IV. 20-чы ишни классда этиу, джыйырма экинчи
юйге бериу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Тамыр бла аффикс.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикстен би-
лимни бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу. 6-чы, 7-чи сериялы карточкала
бла ишлеу.

2. Сёзлюк диктант: мийик, кийик, кюйюз, мюйюз,
сууукъ, джууукъ, кьууукъ, таууш, дауур, бауур, сейир,
чайыр.

III. Джангы дерс: тамыр бла аффиксле.

Китаб бла ишлеу. 28-чи, 29-чу ишлени аууздан айы-
рыу.

IV. 31-чи ишни классда этидириу.

V. 32-чи ишни юйге бериу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение «Эки нёгер».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге ха-
зырлау.

2. Изложениеси джазыллыкъ хапарны биринчи ке-
ре окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.

ЭКИ НЁГЕР

Эки нёгер бара-бара чегетге киргендиле. Болгъан-
ды бирини шкогу. Бара тургъанлай, алларына айю
чыкыгъанды. Ёрлегенди терекге шкогу болгъан кьачыб

Нёгери уа джолда кьалгъанды. Аны айюню ёлгенге хазна тиймегени эсине тюшгенди. Джатханды эрлай джерге, кесин да ёлгенча этгенди. Келгенди аны кьатына айю. ол а тыйгъанды солугъанын. Айю аны ийисгенди да кетгенди.

Айю туурадан ташайгъанында, терекден тюшгенди да соргъанды шокклу нёгери: «Айю, алан, сени кьулагъынга не шыбырдай эди?»

— Къыйынлыкъда нёгерин атхан адам аман адамды, — дей эди айю. (Л. Т.)

3. Экинчи кьат окъуу, устазны болушлугъу бла план салыу, хапарчыкъны изложениесин джазыу.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: бир тамырлы сёзле.

Дерсни мураты: бир тамырлы сёзледен хапар беруу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу, 6-чы, 7-чи сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Джангы дерс: бир тамырлы сёзле.

III. Таблицада неда кангада джазылгъан текст бла ишлеу (текст кьангада джазылыб турады).

Бир тамырлы сёзле

ПИОНЕР

Пионер иги окъугъан сохтады. Ол пионерлик борчун унутмайды. Кьалгъан сохтала пионерден юлгю аладыла. Пионерча окъугъан ссхтала кёбден кёб болуб барадыла. Аланы, кёб турмай, пионерге аллыкъдыла

Соруула:

1. Тюбю сызылгъан сёзле кьаллай сёзледиле? (Джууукъ.)

2. Аланы барысында болгъан кесеги кьайсыды? (Пионер.)

3. *Пионерлик, пионерден, пионерча, пионерге* деген сөзлени тамырлары к'вайсыды? (Пионер.)

4. Бир тамырлы сөзле деб к'валлай сөзлеге айтадыла. (Бир тамырдан аффикслени кючю бла к'уралг'ан сөзлеге.)

IV. 33 бла 35-чи ишлени тетрадлада этдиру.

V. 36-чы ишни юйге бериу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Джангы сөз к'урау.

Дерсни мураты: Аффикслени кючю бла джангы сөзле к'урау, тил байлык'ны ёсдюрю.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу.

2. Сөзлюк диктант: Таяк', джаяк', аяк', гуяк', к'юян, не, т'юе, с'юек, т'иек, оюн, к'ююн, чоюн, боюн, тоюн.

3. Аффикслени кючю бла джангы сөзле к'урау: К'и-таб бла ишлеу. 37-чи ишни ок'уйдула, бир тамырлы сөзлени к'ангада джазадыла, кёзюу-кёзюу чыг'ыб.

Аг'ач, аг'ашчыладан, аг'ачны, аг'ачсыз (к'умач), аг'ачлы (к'умач), аг'ачы (иги). Бир тамырлы сөзлени ок'уйдула, бу соруулаг'а джууаб этедиле:

1. *Аг'ач, аг'ашчы* деген сөзлени маг'аналарында башхалык' бармыды? *Аг'ач, аг'ачны* деген сөзледе уа?

2. *Аг'ачлы, аг'ачсыз* деген сөзле к'алай к'уралг'андыла?

3. *Аг'ач* деген сөзден джангы сөзле к'алай к'уралг'андыла? (*Аг'ач — аг'аш-чы, аг'ач-сыз, аг'ач-лы.*)

4. *-Чы, -сез, -лы* к'аллай аффикследиле? (Сөз к'ураучу.)

5. Алай бла, джангы сөзле к'аллай аффикслени кючю бла к'ураладыла? (Сөз к'ураучу.)

IV. 38-чи ишни аууздан этиу. 39 бла 41-чи ишлени тетрадлада этдиру.

V. 42-чи ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Мени тенгим».

Дерсни мураты: Берилген план бла сочинение джазарг'а юретну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

III. Хар ким тенгини юсюнден хапар айтады. Сохтала, кеслери кяалай биле эселе, алай айтадыла, устаз тынгылай, соруула сала, джетишмегенин джетишдире барады.

VI. «Мени тенгим» деген темагъа сочинение джазартып план салыу.

МЕНИ ТЕНГИМ

ПЛАН

1. Сени тенгинг кимди?

2. Ол кяаллай джашчыкъды (неда кызчыкъды)? (Тыш сыфаты, сюеги, саны, кяашлары, кезлери).

3. Тенгинги кяаллай ышанларын джаратаса?

4. Ишге, окъуугъа, адамлагъа кяалай кяарайды ол?

5. Анга керти тенг дерге боллукъмуду?

6. Керти тенглени юсюнден кяаллай хапарла окъуганса? Аланы ким джазгъанды?

V. Сочинениени план бла бир-эки сохтагъа айтдырыу.

VI. Джазыу иш. Бошаялмасала, юйде аягъын джазыб келедиле.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Магъанасы кяршчы неда джууукъ сёзле.

Дерсни мураты: Аллаи сёзле бла айтымла кыраб джазыу, тил байлыкны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Тетрадланы джыйыу.

II. Джангы дерс: Магъанасы кяршчы неда джууукъ сёзле.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Магъанасы къаршчы неда джууукъ сёзле

Шекер *татлыды*, турма
ачыды.

Къызла *келдиле*, джаш-
ла *кетдиле*.

Ингирде чыракъ *джан-
ды*, джассыда *джукълан-
ды*.

Пионер пионерге *шох-
лукъ*, тенглик этерге ке-
рекди.

Фашизм адам улуну
джаууду, *душманыды*.
Осман *джигит* эмда ба-
тыр джаш болгъанды.

Текстни окъуйдула, туюбу сызылгъан сёзлени магъа-
наларына эс иедиле. Ючюнчю классда быллай сёзлени
юсюнден окъулгъанны эсге тюшюредиле, айтымланы
тетрадлагъа джазадыла.

III. Китаб бла ишлеу. 44 бла 45-чи ишлени классда
этиу.

Ю л г ю. Джарыкъ — къарангы. Джарыкъ танг ат-
ды — къарангы дуня тас болду.

Батыр — таукел. Хасан батыр, таукел адамды.

IV. 46 бла 47-чи ишлени юйге беруу.

Сегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Къош сёзле.

Дерсни мураты: Къош сёзледен хапар беруу,
сёзню тамырын къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу: Тамыр бла аффикс.

Текст

Мал чал къой сабан

Оюн. «Ким кёб сёз къураса да». Башында берилген
тамырладан, төрт сохта къангагъа чыгъыб, аффиксле-
ни кючю бла джангы сёзле къураб джазадыла, тамыр
бла аффиксле деб неге айтылгъанын эсге саладыла.

III. Джангы дерс: Къош сёзле.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Къош, тиш — къоштиш джашчыкъ. *Ала, кёз — ала-
кёз* кызчыкъ. *Сары, къулакъ — сарыкъулакъ* ийнек.
Таш, кёмюр — ташкёмюр ёзек. Ит, бурун — итбурун кё-
кен.

Къангадагъы текстни окъуйдула, тюрю сызылгъан сѣзлеге эс иедиле, соруулагъа джууаб этедиле:

Тюрю сызылгъан сѣзле нечашар тамырдан къуралгъандыла?

Дерсибизни темасы не эди? Къош сѣзле деб неге айтадыла?

IV. Къитаб бла ишлеу. 48-чи ишни окъуйдула, къош сѣзлени къалай къуралгъанларын айтадыла.

V. 49 бла 51-чи ишлени классда этиу.

VI. 50-чи ишни юйге беруу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сѣзню къурамын бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 11, 12 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Сѣзлюк диктант: къоштиш, сарыкъулакъ, ёребаш, акътуякъ, дранбаш, къанджалбаш.

III. 52-чи ишни устазны болушлугъу бла аууздан айырыу. Сѣзледе аффикслени табыб айтадыла.

IV. 53-чю ишни классда этдириу.

V. 54-чю ишни юйге беруу.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, айырмагъан сѣзлерин ангылатыу.

Текст

ДЖАРАЛЫ КЪУШ

Джашчыкъла чегетге баргъандыла. Ала анда къанаты сыныб, учалмай тургъан къушха тюрбегендиле. Сабийле къушну тутуб, школда клеткагъа салгъандыла.

Ашарыкъ бериб тургъандыла. Кёб да турмай къушну къанаты сау болгъанды. Эркинликде ёсген къуш клеткада тургъанын зорга санагъанды. Джашчыкъла къанатлыны кетерге термилгенин эслегендиле. Клетканы эшиклерин ачыб, башына бош этгендиле.

III. Айтымла бла окъуб джаздыруу.

IV. Экинчи кере текстни окъуу, джазылгъанны тинтиу. (Беш минутну ичинде сохтала джазылгъанны ичлеринден окъуйдула, халатланы тюзетедиле.)

V. Тетрадрланы джыйыу.

V. Замаи къалса, бир-эки ишни окъуйдула, халатла бла ишлейдиле.

Тилни кесеклери

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Этиллик ишле		Кыйкъыла
		китаб-дагъы ишледен	дидакт. матери-алдан	
Ат	10с.	58—88	КС—13—20	6—9
1. Атны магъанасы	1	58—60	С—13—14	
2. Тюз эмда иелик атла	1	61—66	С—15	
3. Изложение: «Мени джашым»	1			
4. Атны болушларындан хапар беруу	1	67—69	С—16	
5. Тюз атланы джалгъаныулары	1	70—75	С—17	
6. Болуш аффикслени тюз джазыу	1	76—81	С—18	
7. Сочиненис: «Алтын къач»	1			
8. Иелик эмда тамамлачу болушла	1	82—84	С—19	
9. Атны къайтарыу иши бла	1	85—88	С—20	
10. Сынау диктант грамматика	1			

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклерин къайтарыу, атны магъанасын ангылатуу.

Дерсни мураты: Атны магъанасын, аны грамматика ышанларын ангылатуу. 3-чю классда атны юсюнден алгъан билимлерин кенгертиу.

Дерсни барыуу

I. Тилни кесеклерин къайтарыу. (Ат, сыфат, этим.) Санаудан, сёзлеуден хапар беруу.

Китаб бла ишлеу. 56-чы ишни окъуйдула, текстде атны, сифатны, этимни табыб айтадыла. Андан сора бу соруулагъа джууаб этедиле:

Быйыл, анда, бюгюн, иги деген сёзле айтымлада не соруулагъа джууаб этедиле, къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Байланыб келген сёзле тилни къайсы кесегидиле? Нени кёргюзедиле? (Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этедиле, айтымда *окъуйбуз* — быйыл окъуйбуз, *окъугъанлы* — анда окъугъанлы, *башланды* — бюгюн башланды, *окъуйбуз* — иги окъуйбуз; ала айгъакълаб келген сёзле этимледиле, ишни къачан, къайда, къалай этилген ышанларын кёргюзедиле.) Сёзлени бу къауумуна *сёзлеу* дейдиле, деб устаз къошады.

Тёрт, тогъуз, ючюнчю, экинчи деген сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кёргюзедиле? Къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

Устаз:

Затны санын, тизгинде орну кёргюзген сёзлеге *сану* дейдиле. *Сану* ненча? *ненчанчы?* деген соруулагъа джууаб этеди. (Тогъузунчу параграфда берилген джорукъну окъуу)

II. Атны грамматика ышанларын къайтарыу. Къагда джазылгъан текст бла ишлеу. (Текстин тетрадала джазадыла.)

Пионерле дарман хансла джыяргъа къуралдыла.
Хасан бла Хусей хызенлерин да, бычакъларын да алдыла. Ала дарман хансланы чегетни къыйырында талада джыя эдиле.

Пионерлеге уучу тюбеген эди. Уучуну итлери, къоянчыкъны сюрюб, туурадан ташайдыла.

Текстин окъуйдула, тюбю сызылгъан сёзлеге соруула саладыла, ала тилни къайсы кесегинден болгъанларын айта, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Ат деб неге айтадыла? Ат къайсы соруулагъа джууаб этеди? Ким? не? деген соруула къаллай атлагъа салынадыла? (Аллай атланы айырыб айтадыла.) Текстде атла бармыдыла? Ала къайсы хариф бла джазылгъандыла?

IV. 58-чи ишни классда этдириу, 59-чу ишни юйге берюу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Тюз эмда иелик атла.

Дерсни мураты: Тюз эмда иелик атланы ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден неда магнит лентагъа джазылгъандан энчи атланы айырыб джазадыла.

Текст: Къарнаш, амма, Аминат, Батал, китаб, директор, Ибрахим, Нарсана, нартюх, Бойнакъ, стол, Келимат, Къобан, Москва, Джөгетей, Дон, карандаш, Киев.

II. Джангы дерс: Тюз эмда иелик атла.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу (текст, дерс башланнгынчы джазылыб, джабылыб турады).

Текст

Къарнаш — къарнашым, къарнашынг, къарнашы, къарнашыбыз, къарнашыгъыз, къарнашлары.

Мени атам да, къарнашым да, эгечим да, анам да совхозда ишлейдиле. Сени атанг, ананг, къарнашынг, эгечинг къайда ишлейдиле? Аны атасы, анасы, къарнашы, эгечи къой фермада ишлейдиле.

Текстни окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Ата бла атам деген сёзлени бир-биринден не башхалыкълары барды? (*Ата ким?* деген соруугъа джууаб этеди, *атам* десек а — кимим деген соруугъа.)

Атам деген сёзге къаллай аффикс къошулгъанды? (*м*), къайсы сёзню къошаргъа боллукъду? (*Мени атам*).

Сени деген сёзню къошсакъ а? (*Сени атанг*.) *Аны* деген сёзню къошсакъ а? (*Аны атасы*.) Алай бла, *атагъа* кимле ие боладыла? (*Мен, сен, ол*.)

Бу халда къалгъан сёзлени айырадыла.

Устаз:

— Алай бла, дерсибизни темасы не эди?

— Тюз атла деб къаллайлагъа айтадыла? Иелик атла деб а? (Иелик аффикслери болгъан атлагъа.)

II. Тюз атла бла иелик атланы устаз окъуйду, сохтала эки столбикге юлеше джазадыла.

Тюз атла:

Иелик атла:

Текст

— Сенегим, китаб, китабы, сенек, китабынг, сенегинг, китабым, кьозу, кьозум, тюлкую, кьозусу, тюлкуюм, кьозугъуз, тюлкуюлери, ийнеги, ийнек, ийнеклери, ёгюз, ёгюзюбюз.

IV. 62-чи ишни юйге бериу.

Юциончу дерс

Дерсни темасы: Изложение «Мени джашым».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын ангылатыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, ангыламагъан сёлерин ангылатыу: матроска, кьууанч тыбырлы...

Текст

МЕНИ ДЖАШЫМ

Мени джашым Олегни Гриша деб тенги бар эди. Олег бла Гриша сау кюнню узагъына терекле тубюнде ойнай эдиле.

Гришаны анасы ауруучу эди, атасы уа болмагъанды. Ол себебден Гриша кыйналыб джашай эди.

Байрамгъа мен Олегге эки джангы кийим тикген эдим: бир тыш келек бла матроска. Олег бютюнд да бек матросканы джаратды. Эрлай ол, мени къатыма келиб:

— Билемисе, энди мени эки келегим болду, Гришаны бири да джокъду, кел, матросканы Гришагъа саугъагъа берейик, — деди.

Мен матросканы къагъытха чырмадым. Олег, кьууанч тыбырлы болуб, аны кесини тенгине алыб кетди.

Къангада джазыллыкъ сёзле: Гриша, Олег, матроска, кьууанч тыбырлы болуб, («Диктантла бла изложениеле», 223 б.)

III. Экинчи кере окъуб, планын салыу.

ПЛАН

1. Олегни тенги ким эди?

2. Ала къалай ойнай эдиле?

3. Байрамгъа Олегге анасы не саугъа этген эди?..

Төртюнчү дөрс

Дөрсни темасы: Атны болушлары.
Дөрсни мураты: Болушладан хапар бериу.

Дөрсни барыуу

- I. Юп ишни тинтиу.
 - II. Халатла бла ишлеу — 10 мин.
 - III. Берилген сөзлени кыоша, хапарчыккы кыураб джазыу.
- Кыошуллуккы сөзле: Кыозу, кыозум, кыозунг, кыозусу.

Мени кыозум.

Мал хайыр береди. Мени кыозум джайлыккыда от лайды. Иги кыарасаи, сени кыозунг семиз боллуккыду. Аны кыозусу да семирликкиди.

IV. Болушладан хапар бериу.

(Кыангада джазылгъан текст.)

Пионер иги окъуйду.	Кытаб билим береди.
Пионерни окъууу игиди.	Кытабны тышы ариуду.
Пионерге саугъа бердиле.	Кытабха тыш салдым.
Пионерни махтадыла.	Мен кытабны окъудум.
Пионерде кытабла бардыла.	Кытабда сейир хапар барды.
Пионерден сабийле юлгю аладыла.	Кытабдан мен кёб билим алама.

Биринчи тизгиндеги айтымланы окъуйдула, *пионер* бла *кытаб* деген сөзле кыаллай соруулагъа джууаб этгенлерин айтадыла, айтымда башчы болуб келгенлерин айтадыла.

Устаз:

— *Атны* ким? не? соруулагъа джууаб этген формасына *баш болуш* дейдиле. Баш болуш кёбюсюне башчы болуб келеди.

Айтымланы экинчи кыауумуна соруула:

— *Пионерни* деген сөз не соруугъа джууаб этеди? (Кимни?)

— Айтымда кыайсы сөз бла байланыб келеди? (Окъууу.)

— *Окъууу* деген сөз тилни кыайсы кесегинденди? (Ат.)

— Тюз атмыды, огъесе иелик атмыды? (Иелик.)

— *Китабны* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? (Нени?)

— Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? (Тышы.)

Тышы деген сёз тилни къайсы кесегинденди? (Ат.)

— Тюз атмыды, иелик атмыды? (Иелик.)

Устаз:

Атны айтымда кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этиб, ат бла байланыб келген формасына *иелик болуш* дейдиле.

Бу юлгю айтымланы ючюнчю къауумун айырадыла, бу оюмгъа келедиле:

Атны кимге? неге? деген соруулагъа джууаб этген формасына *бериучю болуш* дейдиле.

Айтымланы тёртюнчю къауумуна салынныкъ соруула:

— *Пионерни, китабны* деген сёзле айтымлада къаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Кимни? нени?)

— Ол соруулагъа къайсы болуш джууаб этеди? (Иелик) Иелик болуш тилни къайсы кесеги бла байланыб келеди? (Ат бла.) Айтымланы бу къауумунда *пионерни, китабны* деген сёзле къайсы сёзле бла байланыб келедиле? (Махтайдыла кимни? Пионерни. Окъуйма нени? Китабны. (Ала тилни къайсы кесегиндендиле? (Этим.)

Устаз:

Атны кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этиб, этим бла байланыб келген формасына *тамамлаучу болуш* дейдиле. Айтымланы бешинчи, алтынчы къауумун да айырадыла, бу оюмгъа келедиле: атны кимде? неде? деген соруулагъа джууаб этген формасына *орунлаучу болуш* дейдиле. Кимден? неден? деген соруулагъа джууаб этген формасына башлаучу *болуш* дейдиле.

Болушланы атларын, сорууланы джазадыла:

Баш болуш: ким? не?

Иелик болуш: кимни? нени?..

67-чи ишни этдиру.

68-чи ишни юйге берну.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Тюз атны джалгъаныуу.

Дерсни мура ты: Джалгъаныудан хапар берну.

Дерсни барыу

I. Сёзлюк диктант: Чепкен, чапракъ, эчки, эски, къапчыкъ, къабчыкъ, къанга, къаннга, таннга, теннге, чыпчыкъ, къаптал, шаптал, тапха, ташха, атха, сафха.

II. Болушланы къайтарыу. Қъангада джазылған текст бла ишлеу.

Текст

- малчы, мал
- малчыны, малны
- малчыгъа, малгъа
- малчыны, малны
- малчыдан, малдан

Точкаланы орнуна болушланы атларын джазадыла. Берилген атланы болушлагъа сала, айтымла къураб джазадыла.

Юлгю. «Мал», «малчы». Малчы мал кютеди. Малла отлайдыла...

III. Джалгъанудан хапар берну. Таблица бла ишлеу.

Атны джалгъаныуу

Бирлик санда

Баш б. ким? къонакъ, къойчу, биченчи, ёгюзчю

Иел б. кимни? къонакъны, къойчуну, биченчини, ёгюзчюню

Бер. б. кимге? къонакъгъа, къойчугъа, биченчиге, ёгюзчюге

Там. б. кимни? къонакъны, къойчуну, биченчини, ёгюзчюню

Ор. б. кимде? къонакъда, къойчуда, биченчиде, ёгюзчюде

Башл. б. кимден? къонакъдан, къойчудан, биченчиден, ёгюзчюден

Кёблюк санда

Баш б. кимле? къонакъла, биченчиле

Иел. б. кимлени? къонакъланы, биченчилени

Бер. б. ким леге? кьонакъялга, биченчилеге
Там. б. ким лени? кьонакъяланы, биченчилени
Ор. б. ким леде? кьонакъялада, биченчиледе
Башл. б. ким леден? кьонакъяладан, биченчиледен

Соруула:

1. Аталаны болушлада, саилада не этдик?
2. Дерсибизни темасы не эди? (Атны джалгъаныуу.)
3. Джалгъаныуу деб неге айтадыла? (Атны болушлада, саилада тюрлениуюне *джалгъаныуу* дейдиле.)
Таблицагъа къарай, талай атны болушлагъа аууздан саладыла.
4. 70-чи ишни классда этиу.
5. 73-чю ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени тюз джазыу.
Дерсни мураты: Болуш аффикслени тюз джазыуу ангылатыу.

Дерсни барыуу

- I. Юй ишни тинтиу.
- II. Берилген сёзлени кьоша, хапарчыкъ кьураб джазыу.
Сёзле: Уучу, уучуну, уучугъа, уучуну, уучуда, уучудан.

УУЧУ

Уучу уугъа барады. Беш атылгъан шоккуду уучуну шокку. Уучугъа уугъа чыгъаргъа эркинлик бериледи кьачхы, кьышхы айлада. Уучуну сакълайды джашчыгъы биргесине барыргъа. Уучуда бардыла кийик териле. Кърал сатыб алады аланы уучудан.

Окъуйдула, хар айтымда *уучу* деген сёз къайсы болушта болгъанын айтадыла.

III. Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

Баш б. ким? не?

Иел. б. кимни? нени? -ны, -ни, -ну, -ню.

Бер. б. кимге? неге? -гъа, -ге, -ха, -нга, -нге.

Там. б. кимни? нени? -ны, -ни, -ну, -ню.

Ор. б. кимде? неде? -да, -де.

Башл. б. кимден? неден? -дан, -ден.

Соруула:

1. Иелик бла тамамлаучу болушлада болуш аффиксле бирча нек боладыла? (Соруулары бирча болганы себебли.)

2. Аффикслери төрт түрлү нек боладыла? (Сабан — сабанны, бичен — биченни, отун — отунну, тюлкю — тюлкюню.)

3. Бериучү болушну кыялай аффикслери бардыла? Кыясы тунакыладан сора, ээ джазылмай, х джазылады? (Саб — сабха, ат — атха, завод — заводха, таш — ташха, чарс — чарсха, чарх — чархха, шкаф — шкафха, чач — чачха.)

Алай бла, аффикс -ха кыясы тунакыладан сора джюрютюледиле?

-нга, -нге аффиксле уа кыясы тунакыладан сора джазыладыла? (Сабан — сабаннга, танг — тангнга, дженг — нге, кюн — нге.) Кыялган тунакыла бла ачыкыладан сора кыясы аффиксле джюрютюледиле? Кыонакэ — кыонакэгы, терек — терекге, кыозу — кыозугы.)

4. Башлаучу, орунлаучу болушлада кыясы аффиксле джюрютюледиле? -Да, -дан кыялай атлада джазыладыла? (Сабан — сабанда, сабандан, — малчы — малчыда, малчыдан.) -Де, -ден аффиксле уа? (Терек — терекде, терекден, тюлкю — тюлкюде, тюлкюден.)

IV. Бегитиу ишле: 71-чи ишни аууздан, 74-чюню джазма халда толтуруу.

V. 75-чи ишни юге бериу.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени түз джазыу.

Дерсни мураты: Болуш аффикслени түз джазылуларын бегитиу, «Алтын кыач» деген темагы сочинение джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

II. Сёзлук диктант: Атха, кыуанчха, джумушха, кыачха, басхычха, сафха, дженгнге, тенгнге, ёзеннге, таракгы, элекге, элге, столгы, школгы, кыаннга, кыангагы.

III. «Алтын кыач» деген темагы сочинение джазыу.

1. Къачны юсюнден билген назмуланы, хапарланы айтдырыу.

2. Къач кёсюнде кеслери сынагъанны юсюнден бир-эки сохтагъа хапар айтдырыу.

3. Левитанны «Алтын къач» деген суратын сюзюу:

Соруула:

Суратда джылны къайсы чагъы кёрюнеди?

Анда нелени кёресиз? Ала нени билдиредиле?

Сууну юсюнден не айтыргъа боллукъду? Аны джагъаларын къалай суратлайды? Суратчы чегетни не болумда суратлайды?

Сабан тюзледе не кёребиз? Автор кесини къаллай сёзимин билдиреди?

Сорууланы болушлугъу бла суратны сюзедиле, сочиненини планын устазны болушлугъу бла саладыла.

ПЛАН

I. «Алтын къач» деген суратны ким салгъанды? Ол кимди?

II. Суратны хапарлау:

1. Алтын къач келди.

2. Суу. Сууну джагъалары.

3. Алтын бла джасалгъан чегетле, тюзле.

III. Сурат бизни неге чакъырады?

План бла бир-эки сохта суратны сюзедиле. Андан сора джазыу иште кёчедиле. Джазылгъан хапарчыкъда атланы болуш аффикслерини тюблерин сызадыла.

IV. 76-чы ишни юйге беруу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Иелик эмда тамамлаучу болушла.

Дерсни мураты: Эки болушну бир-биринден айырыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Къангада, тетрадада да ишлеу. 84-чю иште берилген айтымланы джазадыла, атланы болушларын аууздан айтадыла.

III. Джангы дерс: Иелик эмда тамамлаучу болушла. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Иелик эмда тамамлаучу болушла

Азретни эгечи Азретни сакълайды.

Азрет а тенглери бла школну арбазында бачханы кызады, тереклени орнатады.

Айтымланы ичлеринден окъуйдула, устаз салгъан соруулагъа джууаб хазырлаб айтадыла.

Соруула:

Биринчи айтымда биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? Айгъакълаб келген сёз *эгечи* тилни къайсы кесегинди? Биринчи айтымда ючюнчю сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда *школну* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю (*арбазында*) тилни къайсы кесегинденди? Экинчи айтымда *бачханы, тереклени* деген сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? Ала къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала уа тилни къайсы кесегиндендиле?

Алай бла, кимни? нени? деген соруулагъа атла къайсы болушлада джууаб этедиле? (Иелик бла тамамлаучу болушлада.) Аланы къалай айырыргъа боллукъду? (Сохтала айталмасала, устаз болушады, бу оюмгъа келедиле: Иелик болушдагъы ат тилни кесеклеринден иелик атны къуру ючюнчю бетде формасы бла байланыб келеди: *Азретни эгечи*. Тамамлаучу болушдагъы ат этимни биринчи, экинчи, ючюнчю бет формалары бла да келеди байланыб: *Азретни сакълайма, сакълайса, сакълайды*.)

IV. Бегитиу ишле. 83-чю ишни классда, 88-чи ишни юйде этиу.

Тогъузунчу дерс

Дёрсни темасы: Атны къайтарыу.

Дёрсни мураты: Атны юсюнден билимни бегитиу.

Дёрсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. 19, 29 сёрियाлы карточкала бла ишлеу.

II. 85-чи ишни аууздан этдириу. Ишни тубюнде берилген соруулагъа джууабла хазырлайдыла.

III. 88-чи ишни классда этдириу.

IV. 87-чи ишни юйге беруу.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, грамматикадан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

2. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

2. Диктантны текстин биринчи кере окъуу, *парк, джасагъандыла* деген сёзлени ангылатыу.

УЛЛУ ТЕРЕК

Паркда терекле кёб эдиле. Тик джерде битген эди бир терек. Кёрюнедиле алайдан кенг тюзле, сабанла, элле.

Бу паркга В. И. Ленин кёб келиучен эди. Ол бу уллу терекни бек суйгенди. Терекни тубюнде ойнай эдиле сабийле. Солуй эдиле арыгъан адамла да. Исси джайны кёзююнде терекни тубю кёлекке эди, салкын эди. Къачда агъа эдиле джерге, саргъала эдиле чапракъла. Ала джерни юсюн алтын куйюзча джасагъандыла.

Грамматика иш: Болуш аффикслени тублерин сызаргъа, болушларын хар сёзню башында джазаргъа.

Программаны эмда дерсни темасы	Сагъат саны	Дерседе этиллик ишле		Ийикъыла
		китаб-дагъы ишледен	дидакт. материал дан	
Сыфат	3	89—100	КС—21 —23	9—10
1. Сыфатны магъанасын къайтарыу	1	89—93	С—21	
2. Тюз сыфатла	1	94—98	С—22	
3. Къайтарыу	1	99—100	С—23	

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Сыфатны магъанасын къайтару.

Дерсни мураты: Ал классда сыфатдан алгъан билимлерин къайтаруу эмда кенгертиу.

Дерсни баруу

1. Халатланы тюзетну — 15 мин.
2. Къангадагъы текст бла ишлеу.

Сыфат

Уллу байрам джуукълашыб келеди. Юйлени башларында кызыл байракъла чайкъаладыла. Джер-джерден жарыкъ ауазла чыгъадыла. Уллу Октябрь байрамгъа хазырланабыз.

Текстни окъуйдула. Къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табадыла, устазны болушлугъу бла айтымда къайсы сёзлени ачыкълаб келгенлерин айтадыла, ала тилни къайсы кесегинден болгъанларын айырадыла.

Устаз:

— Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Устаз:

— Сыфат айтымны къайсы члени болуб келгенди? (*Уллу байрам, кызыл байракъла, жарыкъ ауазла* деген сёзтутушлада сыфат айтымлада ачыкълаучу болуб келгенин айырадыла).

3. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб жазадыла. (Текст (90-чы иш).

4. 90-чы ишни сохтала кеслери этедиле. 91-чи ишни юйге берну.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Тюз сыфатла.

Дерсни мураты: Тюз сыфатладан хапар берну.

Дерсни баруу

1. Юй ишни тинтиу.
2. Айырыу диктант.

Текст

Бизни элни къатында уллу чегет барды. Анда узун, базыкъ терекле ёседиле. Чегетни ичинде кенг талала, аланы жарыб ётген тар джолчукъла бардыла.

Айтымланы джазадыла, сыфатланы тюблерин сызадыла, ала къайсы сёзлени ачыкълаб келгенлерин айырадыла.

3. Тюз сыфатладан хапар беруу. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Тюз сыфатла (текстде тюз сыфатла бояулу мел бла джазыладыла).

Исси джерле.
Къызыл байракъ.
Джылы хант.

Джауумлу джерле,
Саблы байракъ.
Татыусуз хант.

Текстде сыфатланы табадыла, аланы сёзю къурамында айырадыла, биринчи столбикдеги бла экинчидеги сыфатланы къуралууларында башхалыкъланы айтадыла.

Устаз:

— Къызыл мел бла джазылгъан сыфатла къуру неден къураладыла? Дерсибизни темасы не эди? Алай бла, тюз сыфат деб къаллай сыфатха айтадыла?

4. Бегитиу ишле: 95-чи ишни классда этдириу.

5. 96-чы ишни юйге беруу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сыфатны къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатны бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 22, 13 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден сыфатла бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазадыла.

Текст. 115 карточка.

III. 99-чу ишни классда этдириу.

IV. 100-чю ишни юйге беруу.

Программаны темасы	Сагъат саны	Дерсе этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишледен	дидактика материалдан	
Алмаш	7	101—122	К С.24—28	10—12
1. Алмашны магъанасы	1	101—104	С—24	
2. Бетлеучю алмашла	1	105—108	С—25	
3. Сочинение: «Джаралы джашчыкъ»	1	109—114	С—26	
4. Бетлеучю алмашны джалгъаныуу	1			
5. Болуш аффиксни тюз джазылыуу	1	115—118	С—27	
6. Къайтарыу	1	119—122	С—28	
7. Сынау диктант	1			

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Алмашны магъанасы.

Дерсни мураты: Алмашладан хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Айырыу диктант. Тюбюнде берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазадыла.

Мен библиотекадан джангы китаб алыб окъудум. Анда сейир хапарла джазылгъандыла. Ол хапарланы терен магъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу эгечим бла гитче къарнашым суйюб тынгылайдыла.

II. Джангы дерс: Алмашны магъанасындан хапар берну.

1. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Ахмат школгъа барады. Ахмат пионерди. Ахматны къызыл галстугу барды. Иссаны да къызыл галстугу бойнунда къызарады.

Ахмат школгъа барады. Ол пионерди. Аны къызыл галстугу барды. Иссаны да аллай галстугу бойнунда къызарады.

Окъуйдула, биринчи абзац бла экинчини тенглешидиредиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Бу эки абзацдан къайсыны таб кӛресиз? (Экинчини.)

— Экинчи абзацны нек джаратдыгъыз? (Биринчи абзацда *Ахмат* деген сӛз юч кере къайтарылады, экинчиде уа бир кере айтылады. *Къызыл* деген сӛз биринчиде эки кере, экинчиде уа бир.)

— Къайтарылыб айтылгъанлыкъгъа не болады да? (Бир сӛз талай кере айтылса, тилни ариулугъу бузулады).

— Сӛлешиу тилни ариу этер ючюн, къаллай сӛзле керек боладыла? (Аланы алмашдырыб келген.)

Экинчи абзацны таб этген сӛзле къайсыладыла?

— *Ол* деген къайсы сӛзню алмашдырыб келеди? (*Ахмат.*)

Аны деген а? (Ахматны.)

Ахмат, Ахматны деген сӛзле тилни къайсы кесегиндендиле?

— *Алай* деген сӛз къайсы сӛзню алмашдырыб келеди? *Ол* а тилни къайсы кесегинденди?

— *Атны, сыфатны* алмашдырыб келген сӛзлеге не дейдиле?

(Санауну окъумагъанлары себебли, санауну алмашдырыб келгени берилмейди.)

III. 102-чи ишни классда этдириу.

IV. 104-чю ишни юйге бериу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашла.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы ангылатыу, тилде джюрютюню айырыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу.

II. Джангы дерс: Бетлеучю алмашла.

Текст

Мен бюгюн кӛб иш тындырдым юйде. Сен а болушамыса ананга? Устаз кӛб игилик этеди. Ол айтханны эте тур. Ай, бир ариу джерле кӛрдюк биз бюгюн! Сиз экскурсиягъа барамысыз? Ючюнчю классны сохталары джигитледиле. Ала хар заманда айтханларын тындырадыла.

Текстни окъуйдула, алмашланы табадыла, бу тубюндеги соруулагъа джууаб этедиле:

— Селешген адам кесин къаллай алмаш бла алмашдырыб айтады? (Мен.)

— Экинчи адамны къайсы алмаш бла алмашдырыб айтады? (Сен.)

— Ючюнчю адамны (устазны) уа? (Ол.)

Экинчи абзацны бу юлгю бла айырадыла.

Устаз:

— Алай бла, мен, биз, къайсы бетни кёргюзедиле? Сен, сиз а? Ол, ала уа?

— Быллай алмашлагъа къаллай алмашла дейдиле? Дерсибизни темасы уа не эди?

III. 105 ишни классда этиу, 107-чи ишни юйге беруу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение «Уллу Октябрь социалист революциягъа дери джарлы сабийлени джашаулары» («Къара кюбюр» романдан, «Джарлы джашчыкъ» хапаргъа кёре).

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу, окъулгъан хапаргъа кёре, сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. «Ана тил» китабдан окъулгъан хапарны эсге салыу. «Джарлы джашчыкъ» деген хапардан джарлы сабийлени къалай джашагъанларын айтадыла, хапарны бир къат окъуйдула.

Устаз:

— Хапарда кимни юсюнден айтылады? Ибрахим къайдан келди? Аны джарлы джашагъаны неден белгиледи? Ибрахимча джарлы сабийлеге уллу Октябрь не берди?

Ушакъдан сора устаз дерсни мурагын айтады: Уллу Октябрь социалист революциягъа дери джарлы сабийлени къалай джашагъанларыны юсюнден джарашдырыб кесибиз хапарчыкъ джазарыкъбыз.

Устазы болушлугъы бла план саладыла.

ПЛАН

1. «Джарлы джашчыкъ» деген хапарны ким джазгъанды?

2. Хапарда джарлы сабийлени джашауларын кимни юсю бла суратлайды?

3. Ибрахимни джарлы джашагъаны неден белгиледи? (Юс кийими, ашагъаны...)

4. Ибрахимча джарлы сабийлеге Уллу Октябрь не берди?

II. Ким къалай джазарыгъын бир-эки сохтагъа айтырду.

III. Джазыу иш. Бошайлмасала, юйде бошаб келирге бериледи.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын ангылатуу.

Дерсни барыуу

I. Бетлеучю алмашла бла айтымла къураб джазыу (106 иш).

II. Жангы дерс: Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Таблица бла кюрешиу.

Бетлеучю алмашны джалгъаныуу
(Болуш аффиксле къызыл туш бла джазыладыла).

Бирлик санда

Баш б. мен	сен	ол
Иел. б. мени	сени	аны
Бер. б. меннге	сеннге	анга
Там. б. мени	зени	аны
Ор. б. менде	сенде	анда
Башл. б. менден	сенден	андан

Кёблюк санда

Баш б. биз	ала	сиз
------------	-----	-----

Сохтала таблицаны ичлеринден окъуйдула, алмашланы болушлада джалгъаныуларына эс иедиле.

Устаз:

— Алмашла болушлада нек тюрленедиле? (Атны орнунда келедиле, ат кялай тюрленсе, алай тюрленеди.)

— Йелик, тамамлаучу болушланы кяаллай аффикслери барды?

— Бериучю болушну уа? Орунлаучуну, башлаучуну уа?

Бу юлгю бла кёблюк санда болуш аффикслени айырадыла.

III. Китаб бла ишлеу. 109, 111-чи ишлени классда этдириу.

IV. 110-чу ишни юйге бериу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Алмашны болуш аффикслерин тюз джазыу.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашны тюз джазылыуун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: мен, меннге, сен, сеннге, дженг, дженгнге, тенг, тенгнге, менден, иенгден, андан, бизден, сизден.

III. Берилген алмашла бла, болушлагъа сала, айтымла кяураб джазыу. *Мен* — Мен школгъа барамаҕ. Мени кяарнашым совхозда ишлейди. Атам меннге китаб берди. Анам мени джумушха ийди...

IV. 115-чи бла 117-чи ишлени классда этдириу.

V. 116-чы ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Бетлеучю алмашны кяайтарыу.

Дерсни мураты: Бетлеучю алмашланы болушлагъа сала, айтымла кяураб джазаргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Устаз окъугъан этимлеге алмашла кяоша джазыу.

Чабады, барама, къачаса, ашайбыз, учасыз, сёле-
шедиле.

Ю л г ю. «Чабады». — Ол чабады. «Барама». — Мен
барама.

III. Берилген атлагъа алмашла кьоша джазыу.

Атам, атанг, атасы. Эгечи, эгечигиз, эгечим, эгечле-
ри, эгечибиз.

Ю л г ю. Атам — мени атам, атанг — сени атанг, ата-
сы — аны атасы.

IV. *Мен* деген алмашны бютеу болуш формалары
болгъан айтымладан хапарчыкъ джазыу.

Ю л г ю. Мен ючюнчю классда окъуйма. Мени тама-
да кърнашым совхозда ишлейди. Ол меннге, иги окъу-
гъаным ючюн, уллу бюсюреу этди. Мени быйыл пио-
нерге алдыла. Ол кюнден бери менде кызыл галстук
кызарады. Гитче кърнашчыгъым пионерлени ишлери-
ни юсунден менден кёб хапар биледи.

V. *Мен* деген алмашны орнуна *биз* деген алмашны
салыб джазыу.

Ю л г ю. Биз ючюнчю классда окъуйбуз. Бизни кър-
нашларыбыз, эгечлерибиз совхозда ишлейдиле. Ала
бизге, иги окъугъаныбыз ючюн, уллу бюсюреу этдиле.
Бизни быйыл пионерге алдыа.

VI. 122-чи ишни юйге бериу. *Мен* деген алмашны
сиз деген алмаш бла алмашдырыб джазаргъа.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билим-
лени тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

КИРПИ

Биз уудан къайтыб келебиз. Мен, арбадан тутуб,
ызындан келеме. Тереклени чапракълары акъгъандыла.
Джол сары чапракъладан толгъанды. Тюз арбаны чар-
хы озгъан ызда бир кьолан зат эследим. Аны къатына
джууукъ бардым. Сыртына да чапракъла илиниб, кир-

пини чулгъаныб тургъанын эследим. Кирпини кьолума алдым. Ол кымылдамады. Кирпини юйге келтирдик. Ол юйде джылынды. Кирпи кымылдай башлады. Мен анга эт кесекчик атдым. Кирпи аны стол тюбюне элтиб ашады. Кирпи юйюрсюндю. («Диктантла бла изложениеле», 178 б.)

III. Айтымла бла окъуб; диктантны джазыу.

IV. Текстни башдан аякъ экинчи кере окъуу.

V. Тетрадланы джыйуу.

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Дерсе этиллик нише		Ийкъыла
		китаб- дагъы нишледен	дидак- тка материал дан	
Этим	13	123—164	С—29—38	13—17
1. Этимни магъанасын къайтарыу	1	123—126	С—29	
2. Этимни заманы	1	127—131	С—30	
3. Этимни джегилиюу	1	132—135	С—31	
4. Изложение: Миша Лопатинни джигитлиги»	1			
5. Этимни бусагъат заманы	1	136—140	С—32	
6. Этимни озгъан заманы	1	141—145	С—33	
7. Озгъан заманы джегилиюу	1	146—148	С—34	
8. Сочинение: «Къыш келди»	1			
9. Боллукъ заман джегилиюу	1	149—152	С—35	
10. Боллукъ заманда этимни	1	153—155	С—36	
11. Этимни айтымда къуллагъу	1	156—159	С—37	
12. Къайтарыу	1	160—164	С—38	
13. Сынау диктант	1	—	—	

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни магъанасы.

Дерсни мураты: Этимни магъанасын ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу, этимни магъанасын ангылатыу.

1. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Алтын къач кетеди. Сууукъ къыш келеди. Къач кёзюуде биз чегетге экскурсиягъа баргъанбыз. Анда кёгетле джыйдыкъ. Ингирде юйге къайтдыкъ. Кёб турмай, къар джауарыкъды. Биз чанала бла учарыкъбыз, хоккей ойнарыкъбыз.

Текстни окъуйдула, тилни окъулгъан кесеклерин (атны, сыфатны, алмашны) текстде табадыла, алагъа соруула сала джазадыла.

Устаз:

— Кетеди, келеди, баргъанбыз, джыйдыкъ, къайтдыкъ, джауарыкъды, учарыкъбыз, ойнарыкъбыз деген сёзле не соруулагъа джууаб этедиле, айтымлада къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни къайсы кесегиндендиле? Неши кёргюзедиле?

Алай бла, § 29 берилген джорукъгъа келеди.

2. КИтаб бла ишлеу. 223, 124 ишлени классда этиу. Биринчини аууздан, экинчини джазыу халда толтурадыла.

Ю л г ю. Ат чабады...

III. 125-чи ишни юйге бериу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманы.

Дерсни мураты: Этимни заманларындан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны къайтарыу. Айырыу диктант. Окъулгъан текстден этимлени айырыб джазадыла.

Текст

ПИЛ (129 иш)

III. Джангы дерс: Этимни заманы.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Этимни заманы

Адам джашагъанды, джашайды эмда джашарыкъды ёмюрлеге. Аталаны ишин джаш тёлю элтгенди, элтеди, элтирикди.

Сохтала кьангада текстни ичлеринден окъуйдула, ишни кьачан этилгенине эс иедиле. Устаз:

— *Джашагъанды, элтгенди* деген этимле не соруугъа джууаб боладыла? (Не этгенди?)

— Нени кьргюзедиле? (Ишни этилгенин.)

— *Джашайды, элтеди* деген этимле не соруугъа джууаб этедиле, нени кьргюзедиле? (Не этеди? Ишни этиле тургъанын.)

— *Джашарыкъды, элтирикди* деген этимле не соруугъа джууаб этедиле, нени кьргюзедиле? (Не этерикди? Ишни этиллигин.)

Алай бла, § 30 берилген джорукъгъа келедиле.

IV. 127 бла 128-чи ишлени классда, 230-чу ишни юйде этедиле.

Ююнчю дерс

Дерсни темасы: Этимни джегилиюю.

Дерсни мураты: Джегилиуден хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Окъулгъанны кьайтарыу: Этимни заманы. Айырыу диктант. Текстни магнитофон лентагъа джазаргъа да боллукъду. Окъулгъан текстни этимлерин юч столбикге бёле джазадыла: озгъан, бусагъат, боллукъ заманлагъа.

Текст

Салады, окъуду, окъугъанды, окъуйду, салгъанды, саллыкъды, окъурукъду, ишлерме, ишлейме, ишледи, ишлегенме, билесе.

III. 131-чи ишни этиу.

Юлгю. Пионер галстугун кысады, кысханды, кысарыкъды.

IV. Джангы дерс: Этимни джегилиюю.

Таблица бла ишлеу.

Этимни джегилиюю

Мен джазама, кюлеме.

Биз джазабыз, кюлебиз.

Сен джазаса, кюлесе.

Сиз джазасыз, кюлесиз.

Ол джазады, кюледн.

Ала джазадыла, кюледиле.

Соруула:

Солдан оңига окъусакъ, этимле неде тюрленедиле?
(Саанда.)

Башындан энишге окъусакъ а? (Бетледе.)

Дерсибизни темасы уа не эди? (Этимни джегилиую.)

Энди этимни джегилиую деб неге айтадыла?

V. 132 бла 133-чю ишлени классда этюу.

VI. 134-чю ишни юйге берюу.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Миша Лопатинни джигитлиги» («Пионерская правда» газетден).

Дерсни мураты: байламлы тилни ёсдюрюу.

Текст

МИША ЛОПАТИННИ ДЖИГИТЛИГИ

Декабрны бир сууукъ кюнюнде болгъанды бут. Орамда сибийле ойнай тургъандыла. Аланы ичинде пионер Миша да болгъанды. Сора суу ызындан бир кычырыкъла чыкъдыла. Джашчыкъла ары атылдыла. Анда ийнеклени суугъа кёмюле баргъанларын кёрдюле.

Иш былай болгъанды. Суу бузлаб эди, ортасында уа ачыкъ джери болгъанды. Суу ичирирге ийнеклени алайгъа сюргендиле. Алайда буз сынганды. Ийнекле суугъа кетгендиле. Миша дженгил огъуна джыджым табханды, тыш кийимлерин тешгенди, буз суугъа кесин атханды. Ол джыджымны ийнеклени мюйюзлерине тартыб, къалгъанла да тартыб, тышына чыгъарыб баргъандыла. Былай бла джашчыкъла онеки ийнекни чыгъаргъандыла. Къалгъан онеки ийнекни колхозчула джетиб чыгъардыла.

Мишаны кийиндириб, джууукъда юйге джетдиргендиле, къургъакъ кийимле кийдиргендиле.

Мишаны бу джигитлигини юсюнден колхоз Москвагъа джазгъанды. Миша Лопатин медал бла саугъаланганды.

Устазны болушлугъу бла салынган план

1. Ийнекле суугъа къалай кетгендиле?
2. Мишаны джигитлиги.
3. Саугъа,

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни бусагъат заманы.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны кьуралыуу бла джегилююн ангылатыу.

Дерсни барыуу

1 Юй ишни тинтиу.

II. Этимни бусагъат заманындан хапар берну.

Текст

Биз гокка хансны махтайбыз кемсиз,
Багъалатабыз тенг этмей джукъгъа.
Эркетмейбиз ол битген джерни.
Джерсиз а чёб да чыкъмайды джуртда.

(Хубийланы Осман)

Окъуйдула назмуну ичлеринден, *не этебиз? не этмейди?* деген соруулагъа джууаб болгъан этимлени табыб айтадыла.

Устаз:

— *Махтайбыз, багъалатабыз, эркетмейбиз* деген этимле ишни къачан этиле тургъанын кёргюзедиле? (Бусагъатда.)

— Дерсибизни темасы не эди? (Этимни бусагъат заманы.)

— Этимни бусагъат заманы нени кёргюзеди? (Ишни этиле тургъанын, бола тургъанын.)

III. Таблица бла ишлеу.

Этимни бусагъат заманы

Кьуралыуу

Сана-й-ма, махта-й-быз, багъалат-а-быз, бил-е-се.

Бусагъат заманны джегилиуу
Мен окъуй-ма, джаза-ма, биле-ме, джюрюй-ме.
Сен окъуй-са, джаза-са, биле-се, джюрюй-се.
Ол окъуй-ду, джаза-ды, биле-ди, джюрюй-дю.

Кёблюк санда

Биз окъуй-буз, джаза-быз, биле-биз, джюрюй-бюз...
Таблицаны сохтала ичлеринден окъуйдула, бусагъат

заманны этимлерини кьуралыуларына, джегилнулерине эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Бусагъат заманны этимлерин кьурар ючюн, этим тамырлагъа къаллай аффиксле кьошуладыла? (-и-, -а-, -е-.)

2. -й-, -а-, -е- аффиксле къалай джюрютюледиле? (Ачыкъладан сора -й-, тунакъладан сора -а- бла -е-.)

3. -а- къаллай этимлеге джалгъанады? (Къатылагъа.)

4. -е- аффикс а? (Джумушакълагъа.)

5. Бусагъат заманны этимлери къалай тюрленедиле?

6. Бирлик бла кёблук санда къаллай бет аффиксле джюрютюледиле?

IV. Бегитиу ишле: 136 бла 138-чи ишлени классда этну.

V. 139 бла 140 ишлени юйге берну.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни озгъан заманы.

Дерсни мураты: Озгъан замандан хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

Айырыу диктант. Устаз окъугъан текстден бусагъат замандагъы этимлени айырыб джазадыла.

Текст (144 иш.)

II. Джангы дерс. Озгъан заманны этимлери.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Мен барама. — Мен бардым.

Ол ишлейди. — Ол ишледи.

Сиз билесиз. — Сиз билдигиз.

Сен джетесе. — Сен джетдинг.

Биз джюрюйбюз. — Биз джюрюдюк.

Ала джырлайдыла. — Ала джырладыла.

Сохтала ичлеринден окъуйдула, *барама — бардым, джетесе — джетдинг, ишлейди — ишледи, джюрюйбюз — джюрюдюк, билесиз — билдигиз, джырлайдыла — джырладыла* деген этимлени магъаналарын тенгleshди-редиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. *Барама-бардым* деген этимлени бир-биринден не башхалыклары барды? (*Барама* деген этим ишни этиле тургъанын кѣргюзеди, не этеди? деген соруугъа джууаб береди, бусагъат заманны этимиди. *Бардым* деген этим а ишни этилгенин кѣргюзеди, не этдим? деген соруугъа джууаб болады, озгъан заманны этимиди.)

Устаз:

— *бардым* озгъан заманны этимиди. Озгъан заман къалай къуралады (*Бар-ды-м*, *бар-ды-нг*, *бар* этим та-мыргъа *-ды* аффикс къошулуб къуралады.)

Бу юлгю бла къалгъан этим параланы айырадыла.

III. Бегитиу ишле: 141 бла 142-чи ишлени классда этиу.

IV. 143-чю ишни юйге берну.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заманны джегилиюу.

Дерсни мураты: Озгъан замандан алгъан билимлерин тереңлетну, джегилиюун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Ушакъ. Этимни ненча заманы болады? Бусагъат заманда этим нени кѣргюзеди? Бусагъат заманны этими къалай къуралады? Озгъан заман а не кѣргюзеди? Ол къалай къуралады? Бусагъат озгъан заманда этимле къалай тюрленедиле? Джегилиу деб неге айтадыла?

II. Бусагъат заманны этимлерин озгъан заман бла, озгъан заманныкъыланы бусагъат заман бла ауушдура джазыу.

Текст

Джетеме, джетдим, джетесе, джетдинг, джетеди, джетди.

Ю л г ю: Джетеме — джетдим, джетдим — джетеме.

III. Ишни этилгенин кѣргюзген айтымла къураб джазыу. Маджал къуралгъан айтымланы къангада бла тетрадлада джазыу.

Ю л г ю. Къач кетди. Къыш джетди. Тѣбенден суу укъ аяз урду. Суу бузлады...

IV. 147-чи ишни классда этиу.

V. 148-чи ишни юйге берну.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Къыш келди».

Дерсни мураты: Берилген этимлени къоша, хапарчыкъ къураб джазаргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. «Къыш келди» деген темагъа сочинение джазыу.

1. Суратха къараб ушакъ этиу.

Соруула:

Джылны къайсы чагъы келди? Къышхы айла къайсыладыла? Терезеден къараб не кёребиз? Бу суратда къышхы табигъат къалай суратланады? Сабийле бош заманларын къалай ашырадыла? (Бир къаууму сыртда учадыла, бир бёлеги лыжала бла учаргъа хазырланадыла, талай сабий къар гинджи этеди, бирлери чаналаны тартыб барадыла...-

Нек баргъандыла сабийле сыртха? Ала анда не этедиле? Сабийлеге атла атагъыз. Асият бла Асхат къалай джыгъылдыла? Джукъларына хата болдуму?..

2. Къангагъа бу этимлени джазыу: учабыз, ойнайбыз, джылынабыз, турама, къууама, тутама, кюлеме.

3. Берилген этимлени къоша, хапарчыкъ къураб айтыу. (Этимлени санларын, бетлерин тюрлендирирге боллукъду.)

4. Кимни къалай джазарын бир-эки сохтагъа айтдыруу.

5. «Къыш келди» деген темагъа сочинение джазыу.

Тогъузунчу дерс

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Сохтала джазгъан ишлерин ачадыла, бир-эки сохта окъуйдула, къалгъанла терс, тюз этгенлерин айта барадыла.

II. Къангада джазылгъан ушакъ бла ишлеу.

УШАКЪ

— Сен уллу болсанг, не этериксе?

— Джангы юйле ишлерикме. Тракторист боллукъма.

— Мен а совхоз тюзледе партиях, будай ёсдюрлюкме.

— Мен да тау джайлыкълада мал кютерикме, къралгъа эт, сют берликме.

Окъуйдула, боллукъ заманны этимлерин табыб, къанганы тубюнде сёзню кзурамына айыра джазадыла.

Ю л г ю: Иш-ле-рик-ме, бол-лукъ-ма, ёсдюр-люк-ме, кют-ерик-ме, бер-лик-ме...

С о р у л а:

Боллукъ заманны этимлери пени кёргюзедиле? (Иш-ни этиллигин.) Ишле, бол, ёсдюр, кют, бер деген этим тамырлагъа къаллай аффиксле къошулуб кзураладыла боллукъ заманны этимлери? (Ишле-рик-ме, ишле-р-ме, бол-лукъ-ма, бол-ур-ма, ёсдюр-юр-ме, ёсдюр-люк-ме, кют-ерик-ме, кют-ер-ме, бер-лик-ме, бер-р-ме.)

III. Бегитиу ишле: 149-чу, 150-чи ишлени класда этиу.

IV. 251-чи ишни юйге берну.

Онунчу дерс

Дерсни темасы: Боллукъ заманда этимни джегилиюу.

Дерсни мураты: Боллукъ заманда этимлени джегилиулери ангылатыу.

Дерсин барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сезлюк диктант. Ачханма, атханса, джабханды, чачханбыз, аджашхансыз, саллыкълдыла, кёрлюкдюле, сыйынныкъсыз, кёрюннюкдю, минникбиз, минерикбиз.

III. Джангы дерс: Боллукъ заманны джегилиюу.

Таблица бла неда къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Боллукъ заманны джегилиюу

Берлик санда

Мен алыр-ма, берир-ме, аллыкъл-ма, берлик-ме, орлукъл-ма, кёрюн-нюкме.

Сен алыр-са, берир-се, аллыкъл-са, берлик-се, орлукъл-са, кёрюн-нюксе.

Ол алыр-, берир-, аллыкъ-ды, берлик-ди, орлукъ-ду, кёрюннюк-дю.

Кёблук санда

Биз алыр-быз, берир-биз, аллыкъ-быз, берлик-биз, орлукъ-буз, кёрюннюк-бюз.

Сиз алыр-сыз, берир-сиз, аллыкъ-сыз, берлик-сиз, орлукъ-суз, кёрюннюк-сюз.

Ала алыр-ла, берир-ле, аллыкъ-дыла, берлик-диле, орлукъ-дула, кёрюннюк-дюле.

Таблицаны ичден окъуйдула, бет аффикслеге эс недиле.

IV. Таблица бла хайырлана, 154-чю иште берилген этимлени джегилиулерин этедиле.

V. 155-чи ишни юйге беруу.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни айтымда кьуллугьу.

Дерсни мураты: Этимни айтымда хапарчы болуб келген кёзююун ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 36, 37 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Бизни къралда кёб тюрлю миллет джашайды. Ала барысы джангы джашау кьурайдыла. Бизни кърал къазаутны сьумейди. Ол халкъланы джашаулары кьоркьуусуз, кьайгьысыз, мамырлы болурун излейди.

Текстни окъуйдула, башчы бла хапарчыланы табадыла, ала тилни кьайсы кесеклеринден болгъанларын айтадыла.

III. 157-чи ишни классда этедиле.

IV. 158-чи иш юйге бериледи.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: этимни кьайтарыу.

Дерсни мураты: этимден алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, 37, 38 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Берилген этим тамырладан этимни заманларын кыраб джазыу. Этимле: мин, джат, бат, кыс, аша, джаша, сал.

Ю л г ю. Мин — минеме, минингенме, миндим, минерикме, минерме.

III. 160-чы ишни классда этиу. Берилген текстден этимлени заманларына кёре, айырыб джазадыла.

Ю л г ю. Бусагъат заманны этимлери: джатады...

Озгъан заманны этимлери: джатханды...

Боллукъ заманны этимлери: джатарыкъды

IV. 161-чи ишни юйге беруу.

Онючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу.

Текст

ЭСГЕРТМЕ

Иш гитче шахарчыкъда болгъанды. Школдан узакъ болмай, Ленинге эсгертме ишлеген эдиле. Сохтала аны тегерегине гокка хансла салгъандыла. Уллу терек бачах салыргъа уа джетишмедиле. Уруш башланды. Фашистле шахаргъа бомбала атхандыла. Бомбаны джели эсгертмени аудургъанды. Шахардан къачыб баргъан адамла аны кёргендиле. Ингирде эсгертмени тюбюн джарашдыргъандыла. Ленинни эсгермесин орнуна сюгендиле.

Эртденбла комендант шахаргъа кыараргъа чыкыгъанлай. Ленинни эсгертмесин кёргенди. Немец, герохун алыб, эсгертмеге чабханлай, партизанла немецни атыб елтюргендиле. (А. К.)

III. Айтымла бла окъуб, диктант джаздырыу.

IV. Экинчи кыат окъуу, тетрадланы джыйыу.

Программаны эмда дерслени темалары	Сыгъат саны	Дерсде этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишледен	дидактика материалдан	
Санау	6	165—187	С—39 —42	17—19
1. Санауну магъанасы	1	165—167	С—39	
2. Санчы эмда тизгинчи санаула	1	168—173	С—40	
3. Изложене: «Тюлкю бла къо янчыкъ»	1			
4. Санауну тюз джазыу	1	174—180	С—41	
5. Санауну къайтарыу	1	181—187	С—42	
6. Сынау диктант	1			

Дерслени планлары

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Санауну магъанасы.
Дерсни мурагы: Санаудан хапар беруу.

Дерсни барыуу

- I. Диктантлада джиберилген халатла бла ишлеу — 20 мин.
- II. Санауну магъанасындан хапар беруу.

Текст

(сынаргъа берилген)

Зуриятха онбиринчи январда он джыл толады. Ол тёртюнчю классда окъуйду. Зурият класс сётда экип-джюз сексенни тартды. Андан джюз джыйырманы ызына атханында, джюз алтмыш къалды.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Зуриятха ненча джыл толады?
2. Ол ненчанчы классда окъуйду?
3. Класс сётда ненчаны тартды?
4. Джюз джыйырманы атханда, ненча къалды?
5. Онеки не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? *Джыл* тилни къайсы кесегиди? Нени кёрюзеди? (Онеки затны санын кёрюзеди.)

6. «Тёртюню» деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Ол айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? Нени кёргюзеди? (Затны тизгинде орнун.)

7. *Экиджюз сексенни* деген сёз не соруугъа джууаб болады? Ат бла келемиди? (Огъай). Нени кёргюзеди? (Къуру санны.)

Алай бла, санау деб тилни къайсы кесегине айтадыла? (Затны саныц, тизгинде орнун, къуру санны кёргюзген сёзлеге *санау* дейдиле деген оюмгъа келедиле.)

III. 165-чи ишни классда, 166-чы ишни юйге беруу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Санчы эмда тизгинчи санаула.

Дерсни мураты: Санчы эмда тизгинчи санауладан хапар беруу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. 39-чу карточка бла ишлеу.

II. Къангада неда таблицада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Эки джашчыкъ школгъа барадыла. Ала тёртюню классда окъуйдула. Джашчыкъла бачхада он терек орнатхандыла. Онунчу терекни Исса келтиргенди. Ала окъугъан классда онюч къыз бла онеки джаш окъуйдула. Хасан бла Нина экинчи тизгинде, ючюнчю столда олтурадыла. (Санаула бояулу мел бла джазыладыла.) Текстни окъуйдула, санаулагъа соруула саладыла, ала айтымлада къайсы сёзлени айгъакълаб келгенлерин айтадыла, 40-чы параграфда берилген джорукъну окъуйдула.

III. 173-чю иште берилген сурат бла ишлеу. Устазны болушлугъу бла тизгинчи, санчы санаулары болгъан хапарчыкъ къураб джазадыла.

IV. 172-чи ишни юйге беруу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение «Тюлкю бла къоянчыкъ».

Текст

ТЮЛКЮ БЛА КЪОЯНЧЫКЪ

Тюлкюню уясыны башында терекде бир къоянчыкъ джашай эди. Ол терекден терекге, бутакъдан бутакъгъа секириб ойнай эди. Къарт тюлкю уа анга къараб ачулана эди.

Бир джолда тюлкю, кесин ёлгенча этиб, джерге джатды. Олсагъатдан терек башында къоянчыкъны тауушу чыкъды. Тюлкю кымылдамады. Къоянчыкъ кычырыб, энишгеден энишге тюше келеди. Тюлкю уа, кесин ёлгенча этиб, кымылдамай джатады.

Къоянчыкъ эрлай секириб терекден джерге тюшдю, Тюлкюню къатына джууукъ барыб, дагъыда башха джерге ёрледди. Къоянчыкъ, кесин джигит этиб, терекден къабукъ къобарыб, тюлкюню башына атды. Тюлкю кымылдамады. Сора къоянчыкъ, секириб терекден тюшюб, къуйругъу бла да тюлкюню башына уруб, къачама дегенлей, тюлкю секириб турду. Къоянчыкъ эс джыйгъынчы, хыйлачыны ауузунда кёрюндю.

С ё з л е: уясы, анга, ачулана эди, энишгеден энишге, солууун алмай. («Диктантла бла изложениеле», 227 бет.)

ПЛАН

1. Къоянчыкъ тюлкюню къалай къозуй эди?
2. Тюлкюню хыйласы.
3. Къоянчыкъ къалай алданды?

Тёртюню дерс

Дерсни темасы: Санаулары тюз джазыу.

Дерсни мураты: Бош, къош, къурау санауладан хапар бериу, аланы тюз джазылыуларына юретиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзню къурамын эсге салыу:

Сёзню тамыры деб неге айтадыла? къош сёз деб а неге айтадыла?

III. Джангы дерс: Санаулары тюз джазыу.

Таблица бла ишлеу.

Бош, кьош, кьурау санаула

Бош санаула: бир, эки... он, джыйырма, отуз, кьыркъ, элли, джюз, минг, миллион.

Кьош санаула: онбир, онеки... онтогъуз, экиджюз, ючджюз... тогъузджюз.

Кьурау санаула: джыйырма беш, отуз сегиз, эки минг, минг тогъузджюз сексен экинчи джыл.

Таблицада джазылгъан санауну тюз джазылыууна эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Бош санау деб кьаллай санаугъа айтадыла? (Бир тамырдан кьуралгъаннга.)

Кьош санау деб кьаллай санаугъа айтадыла? (Эки неда талай сьзден кьуралгъан санаугъа).

Къайсы санаула бирге, къайсыла башха джазыладыла?

IV. Бегитиу ишле: 174 бла 175 ишлени классда этиу.

V. 177 ишни юйге бериу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Санауну къайтарыу.

Дерсни мураты: Санаудан билимни бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 41, 42 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Сьзлюк диктант. Сьзле: онбир, онтогъуз, экиджюз, эки минг, джыйырма беш, элли сегиз, тохсан, алтыджюз, алты минг.

III. 181-чи ишни классда этиу.

Санауланы тюблерин сыза, кьаллай санаула болгъанларын айта джазадыла.

IV. 182-чи ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Сынау диктант джазыу.

Текстни биринчи кере окъуу.

ДЖОМАҚЪЛАНЫ БИЛЕМИСЕ?

1. Онеки кѳанатлы учхандыла. Юлешингендиле была тѳерт кѳауумгѳа. Хар кѳауумда ючюшер кѳанатлы барды. Барды хар кѳанатлыны тѳертюшер кѳанаты. Хар кѳанатда джетюшер тюк, хар тюкде джыйырма тѳертюшер кѳуучукъ барды.

2. Онеки кѳуш, элли эки чаука, юджюз алтмыш беш чакъынджик бир гаккы табхандыла.

3. Джети кѳат кийми, барысы да тюймесиз.

4. Бир бѳркию тубюнде юч кѳарнаш.

5. Суугѳа кирсе, минг болады, суудан чыкѳса, бир болады.

Джомакъланы магъаналары: джыл, джылны чакълары, айла, ийыкѳла, кюнле, сагъатла, кѳобуста, ат кѳуйрукъ.

(«Диктантла бла изложениеле», 198 бет.)

III. Магъаналарын айырмагъан сѳзлени ангылату: кѳуучукъ, чакъынджик (бу сѳзле кѳангада джазыладыла).

IV. Айтымла бла окѳуб, диктантны джаздыру. Биринчи кере окѳугъанда тышгылайдыла, экинчи окѳугъанда джазадыла.

V. Диктантны текстин башдан-аякъ окѳуу. (Заман кѳалса, джомакъланы магъаналарын айтадыла.)

V. Тетрадланы джыйыу.

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Дерсе этиллик ишле		Ийыкѳла
		китаб-дагъы ишледен	дидактика материал дан	
Сѳзлеу	6	188—206	С—43 —46	19—21
1. Сѳзлеуню магъанасы	1	188—190	С—43	
2. Кѳачан? кѳайда? кѳалай? деген соруулагѳа джууаб сѳзлеуле	1	191—199	С—44	
3. Изложение: «Пионер кѳызчыкъ»	1			
4. Сѳзлеуню тюз джазыу	1	200—203	С—45	
5. Сѳзлеуню кѳайтарыу	1	204—206	С—46	
6. Сынау диктант, грамматика иши бла	1			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуно магъанасы.

Дерсни мураты: Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу, сёзлеуден хапар беруу.

Окъуу керекле: Таблица, къангада джазылгъан текст.

Дерсни барыуу

I. Диктантда джиберилген халатла бла ишлеу — 15 мин.

II. Джангы дерс: сёзлеуно магъанасы.

1. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

Кече къар тохтаусуз джаугъанды. Эртденбла сабийле къаргъа къууангандыла. Анда-мында аланы тауушлары джарыкъ чыгъадыла.

Текстни окъуйдула, къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени эсге тюшюрдиле.

2. Китаб бла ишлеу. 188-чи иште берилген айтымланы окъуйдула, къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени айтадыла.

3. Таблица бла ишлеу.

Сёзлеу (обяулу туш бла таблицада джазылыб).

Быйыл кыш эртде келди. Тёгерекде къар кюртле терен къалангандыла. Арлакъда бёрю улугъан тауушла эштиледиле.

Окъуйдула, айтымланы тетрадлагъа джазадыла, бу тюбюндеги соруулагъа джууаб этедиле:

Къызыл туш бла джазылгъан сёзле къаллай соруулагъа джууаб бередиле?

Быйыл, эртде, төгерекде, терен, арлакъда деген сёзле не соруулагъа джууаб этедиле? Айтымда къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

Алай бла, дерсибизни темасы не эди? Сёзлеу деб тилни къайсы кесегинне айтадыла?

III. 189-чу ишни классда этдириу. Айтымланы окъуйдула, биринчи бла экинчи столбикдеги айтымланы бир-биринден не башхалыкълары болгъанын айырадыла.

— *Дженгил, иги, уллу, тѣбентин, сууукъ, бюгюн* деген сѣзле не соруулагъа джууаб этедиле? Ала айтымда магъана джанындан къайсы сѣзле бла байланыб келдиле?

Айырыб бошагъандан сора тетрадлагъа джазадыла.

IV. 190-чы ишни юйге берю.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Къачан? Къайда? Къалай деген соруулагъа джууаб этген сѣзлеуле.

Дерсни мураты: Сѣзлеуно бегитиу, аны сыфатдан айыра билю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сѣзлеу бла сыфатны бир-биринден айырыу.

Текст

1. Сейир иш болду. Иш сейир болду.

2. Къыбладан джылы джел урады. Кюн джылы болду.

Соруула:

1. Биринчи айтымда *сейир* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сѣзню айгъакълайды? Ол тилни къайсы кесегиди?

2. Экинчи айтымда уа? Ол айгъакълаб келген сѣз тилни къайсы кесегиди?

Алаъ бла, ат бла байланыб келсе, тилни къайсы кесегинден болады? Этим бла келсе уа (*Сейир* деген сѣз ат бла байланыб келсе, *къаллай?* деген соруугъа джууаб этеди, сыфат болады. *Къаллай иш?* — *Сейир иш.* Этим бла келсе, сѣзлеу болады: *къалай болду?* — *Сейир болду.*)

Къалгъан айтымла да бу юлгю бла айырыладыла.

III. Айырыу диктант. Устаз 192-чи ишни айтымларын окъуйду, сохтада сѣзлеуле бла ала айгъакълаб келген сѣзлени (этимлени) айырыб джазадыла.

Юлгю: Арымай-талмай ишлейдиле.

IV. 193-чю ишни юйге берю.

Ючюнцю дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Джигит пионер».
Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

- I. Дерсни муратын айтыу; сохталаны ишге хазырлау.
- II. Пионерлени ишлерини юсюнден ушакъ.
- III. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени ангылатуу.

ДЖИГИТ ПИОНЕР

Свердловскеден узакъ болмай, быллай иш болгъанды. Джууна тургъандыла терен сууну джагъасында джетти джыл болгъан эки джашчыкъ. Аланы бирчиги джюзюб узакъ кетгенди. Сора ол бата башлагъанды, къарыусуз болуб. «Батды! Батды! Бери чабыгъыз!» — деб хахайны бергенди аны нёгерчиги.

Хахайгъа алтынчы классны сохтасы Ваня Опарин джетгенди. Ол суугъа кесин атханды, талай минутдан батханны сууну джагъасына чыгъаргъынды. Алай а джашчыкъны сау ышаны болмагъанды.

Ваня эс ташламагъанды. Анга болушлукъ солуу этдиргенди ол. Джашчыкъ аязыгъанды. Райсовет саугъа бергенди Ваня Опаринге. Джашчыкъны адамлары Ванягъа уллу бююреу этгендиле. Школну къабыргъа газетинде аны джигитлигини юсюнден джазгъандыла. (*«Диктантла бла изложениеле»*, 22 бет.)

IV. Текстни экинчи кере окъуу, планын устазны болушлугъу бла салуу, изложениесин джазыу.

Тёртюню дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуню тюз джазыу.

Дерсни мураты: Сёзлеуню тюз джазылыуун ангылатуу.

Дерсни барыуу

- I. Юй ишни тинтиу.
- II. Джангы дерс: Сёзлеуню тюз джазыу.
- III. Қъангада джазылгъан текст бла ишлеу.
 - 1) Бу сагъат бек багъалы сагъатды.
 - 2) Ала бусагъат джетеридиле.
 - 3) Анда-мында пионерлени джырлагъан

тауушлары чыгъады. 4) Ишчиле джетер-джетмез иште киришдиле.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымдагъы *бу сагъат* бла экинчидеги *бу сагъат* деген сёзлени не башхалыкълары барды? Биринчи айтымда башха, экинчиде уа бирге нек джазылгъандыла? Биринчи айтымда *бу сагъат* деген сёзлеге басым къалай тюшеди? (*Бу* деген сёзню да, *сагъат* деген сёзню да энчи басымлары барды, *бу* кёргюзюучу сёздю, *сагъат а не?* деген соруугъа джууаб этеди, атды, айтымда башчыды.) Экинчи айтымда *бусагъат* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Басым а къалай тюшеди? Ненча сёзден кьуралгъанды? Къаллай сёздю?

Алай бла, § 45 берилген джорукъгъа келедиле, аны окъуйдула. Ючюнчю, тёртюнчю айтымланы окъуб, бу соруулагъа джууаб этедиле: Пионерлени джырлагъан тауушлары къайда чыгъады? *Анда-мында* деген сёзлеу къалай джазыллыкъды? Къайсы сёзледен кьуралгъанды, къалай джазылгъанды? Алай бла китабда берилген джорукъню окъуйдула.

III. 201-чи ишни классда толтуруу.

IV. 202-чи ишни юйге беруу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзлеуню къайтарыу.

Дерсни мураты: Сёзлеуню тюз джазытыуун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 45, 46 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Сёзлеу диктант. Сёзле: бы йыл, былтыр, бусагъат, анда-мында, эртденбла, тамбла, эртден-ингир.

III. 204-чю иште берилген суратла бла хапарчыкъла кьураб джазыу. Джашчыкъла джашчыкъланы, кьызчыкъла да кьызчыкъланы юслеринден джазадыла.

IV. 205-чи ишни классда этдириу.

V. 206-чы ишни юйге беруу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант, грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билим-лерин тинтиу.

Дерсни барыуу

- I. Сёзлеуню тюз джазылыуун эсге салыу.
- II. Диктантны текстин бириичи кере окъуу, ангыла-шырмагъан сёзлени айырыу.
- III. Текстни айтымла бла окъуб джаздырыу.

АММАЛА БЛА ЁГЮЗ

Эртде-эртде юч амма бирге джашагъандыла. Бирини аты Къаурабук, бирини — Къылтамакъ, бирини — Гаккыбаш. Аланы бир ёгюзлери болгъанды. Ёгюзню мычымай кесгендиле. Кесиб, тенг юлешгендиле. Къаурабук суугъа бара тургъанлай, бутлары сыннгандыла да къалгъандыла. Къылтамакъ Каурабукну излей чыкыгъанды да кычыргъанды. Аны къыл тамагъы юзюлгенди да къалгъанды. Гаккыбаш, отну ышырама деб, джыгъылады. Башын билек агъачха къаты урады да, ёледи. Ёгюз а бёрюлеге аш болгъанды. Ма бусагъатда да ашайдыла ала ол этни.

IV. Текстни экинчи къат окъуу.

Грамматика иш: сёзлеулени тюблерин сызаргъа

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Дерсде этиллик ишле		Ишкыла
		китаб- дагъы ишледен	дидак- тика материал дан	
Байлам	4	207—220	С—47 —49	21—22
1. Байламны магъанасы	1	207—211	С—47	
2. Джалгъаучу байламла (бла, да, эмда)	1	212—215	С—48	
3. Къайтаруу	1	217—220	С—49	
4. Сочинение: «Дерсен сора» (216-чы иш)	1			

Дерслени планлары

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Байлам.

Дерсни мураты: Байламдан хапар берю, аны тилде кюьлугюн ангылатыу.

Дерсни барыуу

1. Диктантда джиберилген халатла бла ишлеу. Диктантны кылай джазылганын айтыу: «5» — 6, «4» — 8, «3» — 7, «2» — 3.

1. Классны асламысы джиберген халатла бла ишлеу.

2. Энци халатлачы тюзетдириу. (Халатла бла кылай ишлерге керек болганы башында айтылганды.)

II. Жангы дерс: Байлам.

Таблица бла ишлеу. Анда джазылган текст:

Байлам

(Байламла кызыл туш бла джазыладыла)

1. Москва бла Ленинград бизни кыралда эм уллу сахарладыла.

2. Сыртла да, чегетле да кёб турмай джазгы бет ала башларыкдыла. Кыш кетеди, джаз да джуууклашханды.

Соруула:

Текстни окъуйдула, бу соруулагыа джууаб хазырлайдыла:

1. Кызыл туш бла джазылган сёзле (*бла, да*), кылай болса да бир соруугыа джууаб этемидиле?

2. Ала айтымгыа член боламыдыла?

3. Нек болмайдыла?

4. Биринчи айтымда *бла* деген сёзчюкню тилде нек джюрютебиз?

Биринчи, экинчи айтымлада *бла, да* сёзчюкле байлаб келген сёзлени, айтымгыа член болганларына кёре, тюблерни сызадыла.

Устаз:

— Ала айтымны кыайсы членлерни байлаб келедиле?

— *Кыш кетеди, джаз да джуууклашады* деген айтымда *да* деген сёзчюкню не кюьлугю барды? Не кетеди? — *Кыш* кетеди. Не джуууклашады? — *Джаз* джуууклашады.

— Бу айтым ненча айтымдан кюьралганды?

— Энди да деген сѣзчюкню кѳуллугѳу неди? (Эки айтымны бир-бирине байлайды).

Алай бла, 35-чи параграфда берилген джорукѳга келедиле, китабдан аны окѳуйдула.

III. 208-чи ишни классда этиу, 209-чуну юйге беруу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Джалгѳаучу байламла.

Дерсни мураты: Джалгѳаучу байламланы ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерини тинтиу. 47, 48 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. 210-чу иште берилген суратха кѳараб, хапарчыкѳ кѳураб джазаргѳа боллукѳду:

СПОРТПЛОЩАДКАДА

Биз суратда школну спортплощадкасын кѳребиз. Сабийле анда спорт оюнла кѳурайдыла. Судья сагѳатха кѳараб турады. Мусса бла Хусей чабышадыла. Харун да, Коля да алагѳа кѳараб турадыла...

III. 212-чи ишни аууздан этиу. Окѳуйдула, байламланы кѳуллукѳларын айтадыла.

IV. 213-чю ишни классда этиу.

V. 225-чи ишни юйге беруу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Байламны кѳайтарыу.

Дерсни мураты: Байламны тилде кѳуллугѳун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. 49-чу сериялы карточкала бла ишлеу.

II. 211-чи ишни классда этиу. Точкаланы орнуна тюбюнде берилген сѳзлени сала джазадыла.

III. 218-чи ишни окѳутуу (точкаланы орнуна керекли байламланы саладыла).

IV. 219-чу ишни юйге беруу.

Тѳртюнчю дерс

Дерсни темасы: Суратха кѳараб, «Дерсен со-ра» деген темагѳа сочинение джазыу. (Сурат 216-чы иште бериледи.)

Дерсин барыуу

I. Суратха кѳараб, ушакъ этпу.

Соруула:

Суратда не кѳресиз? Сабийле кѳайдан келедиле? Аланы школдан кѳайтханларын неден билдигиз? Школдан узакъ болмай не барды? Анда неле джюзедиле? Сабийле дерсден сора не этерикдиле? Сиз а не этериксиз?

II. «Дерсден сора» деген темагѳа сочинение джазыу.

П л а н

1. Школда дерсле бошалдыла. 2. Сохтала юйлерине кѳайтдыла. 3. Ла дерсден сора не этерикдиле? 4. Сабийле бош заманы кѳалай ашырадыла? Алагѳа ким этди бюсюреу?

III. Джазыу иш. Планнга кѳере, сочинение джаздыла.

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Дерсде этиллик ишле		Ийыкѳла
		китаб- дагѳы ишледен	дидак- тика материал- дан	
Бош айтым	12	221—254	С—50 —58	22—26
1. Айтымны юсюнден окѳулгъ- анны кѳайтарыу	1	221—222	С—50	
2. Айтымны членлери	1	223—225	С—51	
3. Айтымны баш членлери	1	226—229	С—52	
4. Айтымны сансыз членлери	1	230—232	С—53	
5. Изложение: «Джанган отну ичинде»	1			
6. Толтуруучу	1	233—235	С—54	
7. Ачыкѳлаучу	1	236—238	С—55	
8. Болумла	1	239—244	С—56	
9. Сочинение «Кѳанатлыла биз- ни шохларыбыздыла»	1	245—251	С—57	
10. Айтымны биртукѳум членле- ри	1	252—254	С—58	
11. Кѳайтарыу	1			
12. Сынау диктант, грамматика иши бла	1			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Айтымны юсюнден окъулгъанны бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 50 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. 220-чы ишни этну. Байламланы тублерин сыза, къуллукъларын айта джазадыла.

III. Джангы дерс: Айтым.

Китаб бла ишлеу. 221-чи иште берилген айтымла-ны, айтылгъан интонациягъа кёре, къаллай айтымла болгъанларын эсге салыу.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Хапарлаучу, соруучу, келтирюучю айтымла деб къаллай айтымлагъа айтадыла? Аллаи айтымны аягъында къаллай тыйгъыч белги салынады?

Аладан сора экинчи айтымны биринчи сёзю къайсы хариф бла джазылыб башланады?

III. 222-чи ишни этдириу. Сохталагъа текстни ичлеринден окъутады. хар айтымны чегин табдырады, айтылгъан интонациягъа кёре, къаллай айтым болгъанын айтдырады. Ишни толтуруб, классда башлайдыла, къалгъанын юйде бошаб келедиле. Классда этиб бошагъанлагъа «Ана тил» китабладан алтышар айтым джазыб келирге бериледи.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны членлери.

Дерсни мураты: Айтымны членлеринден хапар берну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Джангы дерс: Айтымны членлери.

1. Къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст бла ишлеу.

Устаз текстни ачады.

Текст

Айтымны членлери

Къалай алааматды джашау! Алайгъа къарасанг да, къартла, былайгъа къарасанг да, сабийле къууанадыла. Срамлапы толтуруб, сабийле школгъа барадыла.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Алааматды деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? *Джашау* не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? Дерсибизни темасы не эди? Энди *айтымны члени* деб къаллай сёзлеге айтадыла? *Сёз айтымны члени* болур ючюн, не этерге керекди? Да деген сёзчюк айтымгъа член боламыды? Нек болмайды?

III. 224-чю ишни классда, 225-чини юйде этерге.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери. Башчы, хапарчы.

Дерсни мураты: Башчы бла хапарчыны къайтарыу, айтымны баш членлерин ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Акка, амма, дуппур, джоппу, исси, уллу, гитче, къапчыкъ, чыпчыкъ, къаптал, шаштал, тапчан, эчки.

III. Джангы дерс: Айтымны баш членлери.

Таблица бла ишлеу.

Айтымны баш членлери

Сабийле учаргъа бузгъа барадыла. Ала бла бирге Самыр да барады. Ол, къуйругъун къалач этиб, Хасанны ызындан атылгъанды.

Сохтала, айтымланы ичлеринден окъуб, бу соруулагъа джууаб этедиле:

— Биринчи айтым айтылгънына кёре къаллай айтымды? *Сабийле* деген сёз не соруугъа джууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди? (Сабийле не этедиле? — Сабийле барадыла.)

— Айтымда кимни юсюнден айтылады? (Сабийлени.)

— Ким? не? деген соруулагъа айтымны къайсы

члени джууаб этеди? (Башчы.) Башчы деб неге айтадыла? (Башчыны, хапарчыны ал класслада окъугъандыла.)

— Барадыла деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Нени кёргюзеди? Хапарчы деб айтымны къайсы членине айтадыла?

Башчы бла хапарчыны эсге салгъандан сора устаз айтымны баш членлеринден хапар береди.

— Дерсибизни темасы не эди?

— Айтымны баш членлери деб неге айтадыла? (Башчы бла хапарчы.) Бу юлгю бла къалгъан айтымланы да айырадыла.

IV. 226-чы иштеги айтымланы окъуу, башчы бла хапарчыны хар айтымдан айырыб айтыу. (Иш болгъанды. Джау бар эди...)

V. 227-чи ишни тетрадлада этдириу. Баш членлени айырыб джазадыла, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанлары айтадыла.

VI. 228-чи ишни юйге берну. Соруулагъа толу джууабла джазадыла, башчы бла хапарчыны тюблерин сызадыла.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Айтымны сансыз членлерин ангылатуу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Жангы дерсни темасын ангылатуу. Айтымны сансыз членлери.

Текст

Мен бердим. Мен Ахматха бердим. Мен Ахматха китабны бердим. Терекле чагъадыла. Джаз терекле акъ чагъадыла. Терекле ёседиле. Тауда терекле ёседиле. Тауда субай терекле ёседиле.

Соруула:

1. Биринчи, тёртюнчю, джетинчи айтымла къаллай айтымладыла? (Джайылмагъан, джайылгъан айтымланы экинчи классда окъугъандыла.)

2. Ала айтымны къайсы членлеринден къуралгъандыла. (Башчы бла хапарчыдан.)

3. Къалгъан айтымла уа къайсы членледен къуралгъандыла? (Башчыдан, хапарчыдан, дагъыда башха сёзледен).

4. Башчы бла хапарчыгъа айтымны къайсы членлери дейдиле? (Баш.)

5. Дерсибизни темасы не эди? (Сансыз членле.)

6. Айтымны сансыз членлери деб неге айтадыла? (Башчы бла хапарчыдан къалгъан, айтымгъа член болгъан сёзлеге.)

Экинчи айтымда сансыз членле не соруулагъа джууаб этедиле? (Экинчиде, ючюнчюде, бешинчиде, алтычыда, сегизинчи бла тогузунчу айтымлада сансыз членлеге соруула саладыла, ала айтымлада къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла).

— Сансыз членле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Кимге? Нени? Къачан? Къалай? Къайда? Къаллай? Башчы бла хапарчыны сорууларындан къалгъан соруулагъа.)

III. 231-чи ишни класда этиу.

IV. 232-чи ишни юйге беруу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Джаннган отнучинде».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу.

II. Пиенерлени ишлерини юсюнден ушакъ этиу.

III. «Джаннган отнучинде» деген хапарчыкъны окъуу.

ДЖАННГАН ОТНУ ИЧИНДЕ

Онуч джыл болгъан Меремуков Рашид Инжичишхо элни тар орамы бла бара тургъанды. Харсовланы юйлерине джетерге, юйню терезесинден от къатыш къалыц тютюн чыкъгъанын эсlegeнди ол. Чабыб джетиб, юйню эшиклерин кенгине ачханды Рашид. Аны бетине тунчукъдургъан тютюн урады. Рашид терезеден ургъан мутхуз жарыкъда сабий ауангыны эсledi. Сабийге мыллыгын атды. Терезени ачыб, алты джыл болгъан Фатиманы эшикке чыгъарыб, таза хауадан уртлаб, юйню теренинде ачы сабий кычырыкъ эштилген джерге айланды. Джана тургъан отнучи бла джетиб, джыл бла жарым болгъан Светачыкъны алыб, ызына чыкъды Рашид. Ол заманда артында тунчукъгъан, сабий джылагъан таууш эштилди.

Светачыкыны отдан тышына чыгъарыб, ызына чабды. Бу джол аны аякълары айтханын этмедиле. Джыгъылды Рашид. Башы тегерек айланады. Эсин ташлады. Бир заманда Рашид кезлерин ачды. Анга къабланыб тургъан бир тиширыуну кердю ол.

— Анам, анда энтда бир сабий къалгъанды, — дей, эсин ташлады.

Джигитлик этгени ючюн Хабез районну Инжичишхо элдеги сегизджыллыкъ школну сохтасы Меремуков Рашид «За отвагу на пожаре» деген медал бла саугъаланганды. («Ставропольская правда», 13 декабрь, 1975 дж. Къысхартылыб бериледи.)

IV. Экинчи къат окъуу, ангылашынмагъан сёзлепп ангылатыу, устазны болушлугъу бла хапарчыкыны кесеклеге юлешиу, хар кесегине ат атау, изложениени планын салыу.

План (юлгю халда бериледи.)

1. Инжичишхо элни орамында. 2. Харсовланы юйлери.

3. Ёртен. 4. Рашид Фатиманы къутхарды. 5. Светачыкъ. 6. Эсин ташлады. 7. Ючюнчю сабийни тауушу. 8. Джигитлик ёлмейди.

V. Ючюнчю кере окъуу, изложение джазыу. (Юйде бошак келедиле.)

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Толтуруучу.

Дерсни мураты: Толтуруучуну ангылатыу, аны болушларын къайтарыу.

Дерсин барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Джангы дерсни темасын ангылатыу.

Толтуруучу

Ахмат Муссагъа айланды. Ол атха минди. Мусса Ахматны махтады. Ол ийнекни сауду. Иссада галстук къызарады. Китабда сейир хапарла бардыла. Пионерден тенглери къууанадыла. Агъачдан къагъыт этиледи.

Айтымланы окъуйдула, башчы бла хапарчыны табыб, тублерин сызадыла. Бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Башчы бла хапарчыдан къалгъан сансыз членле не соруулагъа джууаб этедиле? Кимге? Мусса

гъа; неге? — атха; кимни? — Ахматны (махтады);
нени? ийнекни (сауду); кимде? — Иссада; неде? —
китабда; кимден? — пионерден; недеи? — агъачдан.

2. Сансыз членлени бу къаууму айтылгъан соруула-
гъа джууаб этиб, ала байланыб келген сёзле тилни
къайсы кесегиндендиле? (Этимледиле).

Алай бла, болушланы сорууларына джууаб этиб,
этимни айгъакълаб келген сансыз членнге не дейдиле?
Дерсибизни темасы не эди? (Толтуруучу.)

Толтуруучу иелик болушдан нек къуралмайды?
(Иелик болуш этим бла келмейди.)

41-чи параграфда берилген джорукъну окъуйдула.

III. 235-чи ишни классда этиу, 234-чю ишни юйге
беруу.

Джетинчи дерс

Дерсини темасы: Ачыкълаучу.

Дерсини мураты: Ачыкълаучуну ангылатуу.

Дерсини барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: къаб, саб, таб, суйюб, кюлюб,
сейир, таууш, бауур, зауукъ, тауукъ, къарауул.

III. Окъулгъанны къайтарыу. Грамматика айырыу.

Текст

Хасан малланы кютеди. Ала семиргендиле. Хасан-
нга совхоз саугъа бергенди.

Айтымланы къангада да, тетрадлада да джазадыла,
айтымланы членлерин айырадыла, тюрлерин сызадыла.

IV. Қъангада джазылгъан сёзтутушла бла ишлеу.

Сейирлик иш	мени къарнашым	биринчи орун
къызыл байракъ	бизни эл	онунчу класс
эртденниг аяз	сизни классыгъыз	ючюнчю парта

УШАҚЪ

— Биринчи столбикдеги сёзтутушла тилни къайсы
кесеклеринден къуралгъандыла? (Сыфат бла атдан.)

— Экинчи столбикдеги сёзтутушла уа? (Алмаш
бла атдан.)

— Ючюнчюдеги уа? (Тизгинчи санаула бла атладан.)

Атладан сыфатлагъа, алмашлагъа, санаулагъа со-

руула саладыла, ат, сыфат, алмаш, санау деб тилни кьайсы кесеклерине айтылгъанын эсге тюшюредиле.

V. Ачыкъялачуладан хапар бериу, аланы тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын айырыу.

Текст

Джарыкъ танг атды. Сууукъ аяз урады. Мени кьарнашым ючюнчю фермада ишлейди.

Айтымланы кьангада, тетрадлада джазадыла, айтымны членлерин айырадыла, тюблерин сызадыла (——— башчы, ===== — хапарчы, ~~~~~ — ачыкъялачу, - - - - - — толтуруучу); тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларын айтадыла.

VI. 236-чы ишни классда, 238-чини юде этиу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Болумла.

Дерсни мураты: Заманны, орунну, халны болумлары бла шагърей этиу, текстде сорууланы кючу бла аланы таба билиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Минги Тау, Муху башы, Къумуш башы, Хурла кёл, Тубанлы кёл, Бийчесын.

III. Толтуруучула бла ачыкъялачуланы кьайтарыу.

Текст

Атам кьойланы кютеди. Джюлюк кьойла уллу хайыр береди.

IV. Болумладан хапар бериу. Тюбюнде берилген текстни (текстни кьангада да, тетрадлада да джазадыла айыргъандан сора) окъуйдула, к ъ а ч а н? к ъ а й д а? к ъ а л а й? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табадыла, бу соруулагъа джууаб хазырлайдыла.

Болумла

(Текст 239-чу иште бериледи)

Соруула:

1. Атам кьайда кютеди мал?
2. Къачан кютеди?

3. *Бийчесында, Джыл сайын* деген сансыз членле кьайсы сёзлени айгъакълаб келедиле?

4. Къарылгъач кёкге къалай чыгъыб кетди? (Джерттин учуб.)

5. *Джерттин учуб* деген сансыз член айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди? (Чыгъыб кетди.)

VI. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыу.

Сейир болду, сейир иш болду. Ариу къызчыкъ, ариу ойнайды. Бюгюн келди. Шахаргъа барады. Онеки сагъатда.

Юлгю: Хусей Хасанны сейир ишине сейир болду. Ариу къызчыкъ тенгчиклери бла ариу ойнайды.

VII. 240-чы ишни юйде этерге берну.

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла».

Дерсни мураты: Суратха къараб, сочинение джазаргъа юретну.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын салыу. Биз бюгюн суратха къараб сочинение джазаргъа юренникбиз, сурат китабны бетинде бериледи.

II. Ушакъ.

Устаз:

— Джылны къайсы чагъы кетди, къайсы чагъы келди?

— Джазгъы айла къайсыладыла? Ала бизге не бла багъалыдыла? (8-чи Март тиширыуланы кюню; апрелде В. И. Ленин туугъанды; Биринчи май байрам кюню; Тогъузунчу май — Хорламны кюню.)

— Андан сора уа? (Джаз къанатлыла джылы джерледен къайтадыла, ала бизни шохларыбыздыла.)

— Ала бизни шохларыбыз нек бсладыла?

III. Китабны бетинде берилген суратны окъуу.

— Суратда кимни кёресиз? Джашчыкъ не этиб турады?

— Къызчыкъ а? Аладан сора нелени кёресиз? Къа-

рылгъачла къайдан къайтхандыла? Къанатлылагъа бизни шохларыбыздыла деб, нек айтабыз?

Суратны сюзгенден сора джазыллыкъ сочинениени планын устазны болушлугъу бла саладыла.

Къанатлыла бизни шохларыбыздыла

ПЛАН

1. Джаз келди.
2. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла.
3. Сабийле джазгъы къонакъланы сакълагъандыла.
4. Ма келдиле сакълагъан къонакълары.
5. Къанатлыла бизни шохларыбыздыла.

IV. Джарашдырылгъан план бла бир-эки сохтагъа айтдыруу.

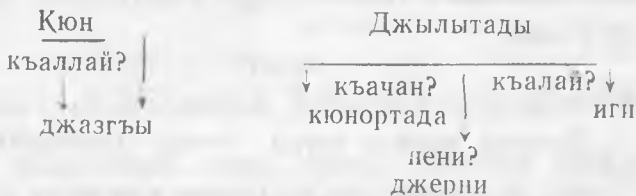
Сочинениени классда джазыб башлайдыла, аягъын юйде джазыб келдиле.

Оунчу дерс

Дерсини темасы: Айтымны биртукъум членлери.

Дерсини мураты: Биртукъум членлени баш ышанларындан хапар бериу, гилде нек керекли болгъанларын айыруу.

Къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст

Дерсини барыуу

1. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу.

— Айтымны баш членлери деб къайсылагъа айтадыла? Ала баш членле нек боладыла? (Ала бир-бири бла байланыб келген болмаса, башха членлеге бойсунмайдыла.)

— Айтымны къайсы членлерине айтадыла сансыз членле деб? Алагъа сансыз членле нек дейдиле? (Ала,

къайсы болса да бир соруугъа джууаб этиб, бир сёзге бойсунуб келедиле.)

— Схемада къаллай айтымны кёребиз? Ол айтымны окъучугъуз. (Джазгъы кюн кюнортада джерни иги джылытады.)

— Джайылгъан айтым некди? (Сансыз членлери барды.)

— Сансыз членлери къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

— Ачыкълаучу, толтуруучу, болумла деб къаллай сансызлагъа айтадыла?

II. Джангы дерс: Айтымны биртукъум членлери.
Къангада текст бла ишлеу.

Айтымны биртукъум членлери

1. Хасан ючюнчю классда окъуйду. Исса ючюнчю классда окъуйду. Асхат ючюнчю классда окъуйду.

2. Хасан, Исса, Асхат ючюнчю классда окъуйдула.

3. Ала окъуйдула. Ала джазадыла. Ала сурат саладыла.

4. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла.

5. Хасанны сары карандашлары бардыла. Хасанны кызыл карандашлары бардыла. Хасанны сары, кызыл карандашлары бардыла.

Бу текстни сюзген заманда биртукъум членлени нек керекли болгъанларын айырадыла.

С о р у л а :

Экинчи айтымда ненча башчы барды? Ала не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле?

Тёртюнчю айтымда ненча ханарчы барды? Ала не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле? (Ала.)

Бешинчи айтымда ачыкълаучула (*сары, кызыл*) не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келедиле?

Алай бла, айтымны биртукъум членлери деб неге айтадыла? Биртукъум член болур ючюн, ненча шарт керек болады? (Бир соруугъа джууаб этерге, бир сёз бла байланыб келирге.)

III. Бегитиу иш: 246-чы ишни этну.

IV. 248-чи ишни юйге беруу.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлерин къайтарыу.

Дерсни мураты: Айтымны членлерин къайтарыу, биртукъум членледе замятойну джюрютюлююун бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлерин тинтиу. 58 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Эсгертиу диктант. Текст — 249 иш.

III. 252-чи иште берилген сурат бла ишлеу. «Джаз чегетде» деген темагъа суратха къарай, тюбюнде (иште) берилген сѣзтутушла бла хайырлана, хапарчыкъ къураб джазадыла.

IV. 253-чю ишни классда этиу.

V. 254-чю ишни юйге бериу.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, пунктуациядан алгъан билимлерин тинтиу, аны бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу, замятойну джюрютюлююун эсге салыу.

2. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сѣзлени ангылатыу. Текст. («Диктантланы джыйымдыгъы», 212 бет.)

ДЖАЗ КЕЛЕДИ

Джаз келмей кѣб турду. Арт ийыкълада ачы сууукъ кюнле болдула. Кюндюз къар эрий эди, кечеуа сууукъ джети градусха джете эди. Сора, билмей тургъанлай, джылы джел келди. Булутла басындыла, юч кече бла кюнню жангур къуюб турду.

Сора джел тохтады да, къалын тубан келди. Суула къуюлдула, бузла чыкъырдадыла, ырхыла къобдула. Ингирде тубан чачылды, булутла юзюк-юзюк болдула, керти джаз да келди. Эртденбла джарыкъ кюн джукъа

бузчукъланы эритди. Кырдык кёгерди, муртхуну чирчиклери кёбдюле, бал чибинле да джызылдаб башладыла.

3. Айтымла бла окъуб, диктант джаздырыу.

4. Экинчи къат башдан-аякъ окъуу, грамматика ишни толтуруу. Аллында келген юч айтымны членлерин айырадыла.

Программаны эмда дерслени темалары.	Сагъат саны	Дерсе этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишледен	дидакт. материал дан	
Къош айтым	8	255—274	С—59—62	26—29
1. Къош айтымдан хапар бериу	1	255—258	С—59	
2. Да, эмда, байламлары болгъан къош айтымла	1	259—263	С—60	
3. Изложение: «Пионер къызчыкъ»	1			
4. Не, неда, бир, бир да байламлары болгъан къош айтымла	1	264—267	С—61	
5. Къош айтымда запятойну джюрютюлююу	1	268—271	С—62	
6. Къайтарыу	1	272—274	С—63	
7. Сынау диктант	1			
8. Сочинение «Джаз сабанда»	1			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Бош эмда къош айтым.

Дерсни мураты: Бош эмда къош айтымладан хапар бериу, эки баш членли бош айтымладан къуралгъан къош айтымны ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу.

II. Сёзлюк диктант: Суу, сууукъ, суучукъла, къуу, къууукъ, джуу, джууукъ, уу, уучу, ууу, уууу, ууууу.

III. Джангы дерс: Бош эмда къош айтым.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

1. Къар эриди. Суучукъла шуулдадыла.
2. Къар эриди, суучукъла да шоркъулдадыла.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Айтымны члени деб а? Биринчи айтым къаллай айтымды? Къайсы членледен къуралады? Сансыз члени бармыды? Сансыз члени болмагъан айтымгъа къаллай айтым дейдиле? (Экинчи айтым да бу юлгю бла айырылады.)

Къар эриди. Суучукъла шуулдадыла деген айтымла ненчашар муратны танытадыла? (Бирер муратны.)

Къар эриди, суучукъла да шоркъулдадыла деген айтым ненча айтымдан къуралады? Ненча муратны танытады? Дерсни темасы не эди? Бош айтым деб къаллай айтымгъа айтадыла? Къош айтым деб а? Аланы бирбиринден не башхалыкълары барды?

IV. Бегитиу ишле: 256-чы ишни классда этиу, 258-чи ишни юйге бериу.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: *Да, эмда* деген байламлары болгъан къош айтымла.

Дерсни мураты: Къош айтымдан билимни теренлетиу, къош айтымны баш ышанларынгылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни типтиу. Кеслери къурагъан къош айтымны окъуйдула.

II. Окъулгъанны къайтарыу: къош эмда бош айтым.

Текст

(къангада джазылыб)

Хасан, Коля, Зина, Фатима школну бачхасында ишлейдиле.

Хасан бла Коля чунгурла къазадыла, Зина бла Фатима да тереклени орнатадыла. Зина терек орнатады, тахталагъа суу къуяды эмда чага этеди. Сабийле терекле орнатадыла эмда бачха уллудан уллу болады.

Айтымланы ичлеринден окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтым къаллай айтымды? Къош айтыммыды, огъесе бош айтыммыды? Бош айтым нек болады? Запятайла нек салыннгандыла? Экинчи айтым а къаллай айтымды? Къош айтым некди? Къайсы айтымладан къраллады? Биринчи айтым бла экинчи айтым бир-бирине нени болушлугъу бла байланыб келгендиле? (Да деген байламны.)

Ючюнчю айтым бош айтым нек болады? Запятайла нек салыннгандыла? Бу айтымда *эмда* деген байламны къруллугъу неди? (Эки хапарчыны байлаб келеди.)

Тертюнчю айтым а къаллай айтымды? Къош айтым нек болады? Бу айтымда *эмда* деген байламны къруллугъу неди?

III. Бегитиу ишле: 259, 261 ишлени классда, 260 ишни юйге бериу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Пионер къызчыкъ».

Дерсни муураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Пионерлени ишлерини юсюнден ушакъ.

III. Текстни биринчи кере окъуу, ангылашынмагъан сёзлени айыруу.

Текст

ПИОНЕР КЪЫЗЧЫКЪ

Джетинчи классны сохтасы Люда школдан къайтыб келе эди. Сора бир юйню терезесинден отну багъыр тамгъаларын эследи. От тюшгенин ангылады. Джёнгил огъуна юйге чабыб джетди. Эшикни кирити бар эди. Люда мыллыгын терезеге атды, аны мияласын сындырды, ичине тюшдю. Ачы тютюн аны тегерегин алды, кёзлерин сюрте, таукел къызчыкъ тегерегине къарады. Отну тили къабыргъаланы джалай эди. От дженгил джайылыб тебреди.

Мюйюше суу челекни алыб, Люда отха кърюб башлады. Ол заманнга элчиле да джетдиле. Алай а уллула терезени кёзюнден киралмадыла. Ала тышындан Людагъа болушуб башладыла. Челекле бла сууну ала

къызчыкъгъа терезеден узатыб тебретиле. Джыйырма минутну Люда от бла къазауат этди, эм артында аны хорлады.

Джигитлик, таукеллик этгени ючюн, Люданы бууун сагъат бла саугъаладыла. («Диктантла бла изложение», 229 бет.)

IV. Экинчи къат окъуу, планын салыу, изложение джазыу.

ПЛАН

1. Люда от тюшгенни эследи.
2. Ол юйге къалай кирди?
3. Къызчыкъ от бла къалай кюрешгенди?
4. Саугъа.

Тертюнчю дерс

Дерсни темасы: *Не, неда, бир, бир да* деген байламлары болгъан къош айтым.

Дерсни мураты: Къош айтымла къураб джазыу, аланы бош айтымладан айыра билну.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. 260-чы ишни къалай толтургъанларын окъуйдула.

II. Окъулгъанны къайтарыу. Қъангада джазылгъан схема бла ишлеу.

..., ..., ... совхозда ишлейдиле.

_____ - - - - - _____, _____ да
- - - - - _____.

Соруула:

Биринчи къаллай айтымды? (Биртукъум членлери болгъан бош айтым. Тюбю сызылгъанла биртукъум башчыладыла.) Точкаланы орнуна башчыла сала, тетрадагъа джазадыла, членлерин айырадыла.

Устаз:

— Экинчи схемада берилген къаллай айтымды? (Къош).

— Къалай билдинг? (Эки бош айтымдан къураала-

Бешинци дерс

Дерсни темасы: Къош айтымда запятойну джюрютюу.

Дерсни мураты: Къош айтымда запятой джюрютюуно ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишлени тинтиу. 61, 62 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Текст

I. Кюн тийди, чыкъ да кебди. 2. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле. 3. Джер джылынды, сабанчыла ишге чыкъдыла. 4. Кюн булутха ташайды, малла джайылдыла. 5. Не Ахмат бизге келликди, не биз анга барлыкъбыз.

Текстни окъуйдула, тыйгъыч белгилеге эс недиле.
Соруула:

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-биринден не бла айырыладыла?

III. 269-чи ишни классда, 271-чи ишни юйде этиу.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: къош айтымны къайтарыу.

Дерсни мураты: къош айтымдан алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, 63 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. 272-чи ишни этиу. Берилген текстден къош айтымланы айырыб джазадыла.

Соруула:

Къош айтым деб неге айтадыла? Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-бирлеринден не бла айырыладыла? Къайсы байлам бла байлансала, запятой салынмайды?

III. 273-чю ишни классда этиу.

IV. 274-чю ишни юйге беруу.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, пунктуациядан алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Тыйгъыч белгилени (. ? ! ,) джюрютюуню эсге салыу.

II. Текстни биринчи кере окъуу. (*Диктантла бла изложение*», 217 б.)

Текст

КЪУШ БЛА КИШТИК

Киштик эл кыйырында баталары бла ойнай тургъанды. Ала ойнай тургъанлай, бир уллу къуш джетди, киштик баланы тутду. Къуш джерден ёрге айырылгъынчы, ана киштик анга илинди. Киштик бла къуш сермешдиле. Къуш къанатлары бла, къаты бурну бла, кючлю тырнакълары бла бир кесекге киштикни джунчутду. Киштикни бир кёзюн чыгъарды, териси джыртаргъа джетдирди. Алай а киштик джунчумады, къушха тырнакъла кирдиле. Бютеу кючюн салыб, киштик къушну юсюне секирди, аны тюбюне салды, бойнуна тишлерин кийирди. Алай бла киштик балатарын ёлюмден кутхарды.

III. Ангылашынмагъан сёзлени ангылатыу.

IV. Айтымла бла окъуб, диктантны джазыу.

V. Экинчи къат башдан-аякъ окъуу, халатла болсала, тюзетиу.

VI. Тетрадланы джыйыу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Джаз сабанда».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. 270-чи ишде берилген сурат бла ушакъ этиу:

— Суратха «Джаз сабан тюзледе» деб нек аталгъанды?

— Суратда кимлени (неләни) кәресиз? Ала не этедиле?

— Ишчиле ишге кьачан чыкьгъандыла? Ол неден белгилиди?

— Сабанчыла не этедиле? Алагъа болушургъа ким келгенди? Ол атасына не келтиргенди? Атасы не этеди?

— Кслхозчула сабанны не бла сюредиле? Урлукьну уа не бла себедиле?

III. Сочинениени планын салыу.

ДЖАЗ САБАНДА

ПЛАН

1. Къыш кетди, джаз келди.

2. Колхоз (совхоз) тюзледе джазгъы ишле барадыла.

Берилген план бла бир-эки сохта джазыллыкь сочинениени айтадыла, андан сора джазыу ишге кечедиле. Класда бошаялмасала, юйде бошаб келедиле.

Программаны эмда дерслени темалары	Сагъат саны	Класда этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишледен	двдак-тика материалдан	
Айланыу	5	275—290	С—64 —66	29—30
1. Айланыудан хапар бериу	1	275—279	С—64	
2. Айланыуда тыйгъыч белгиле.	1	280—283	С—65	
3. Къайтарыу	1	284—290	С—66	
4. Сынау диктант.	1			
5. Сочинение: бачхада».	1			

Дерслени планлары

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Айланыу.

Дерсни мураты: Айланыудан хапар бериу.

Дерсни барыуу

I. Диктантда халатла бла ишлеу — 20 мин.

II. Джангы дерс: Айланыудан хапар бериу.

Къангада джазылгъан текст бла ишлеу. (Айлануу боялуу мел бла джазылады.)

Асхат ючюнчю классда окъуйду. Асхат, сен кесинги джашаугъа хазырла.

С о р у у л а:

Айтымны члени деб неге айтадыла? Сёз айтымгъа член болур ючюн, ненча шарт керекди? (Къаллай болса да бир соруугъа джууаб этерге, айтымда къаллай болса да бир сёз бла грамматика джанындан байланыб келирге керекди.)

Биринчи айтым ненча сёзден кзуралгъанды? Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? (Ким?) Къайсы сёз бла байланыб келеди? (Окъуйду.) Аны байланганын къалай билдинг? (Сорууну ючюу бла: Ким окъуйду? Асхат окъуйду. Асхат не этеди? Асхат окъуйду.) Ала грамматика джаны бла къалай байлангандыла? (Асхат бирлик сандады, ючюнчю бетни алмашы бла алмашдырыгъа боллукъду, окъуйду деген сёз да ючюнчю бетдеди, бирлик сандады.)

Бу юлгюу бла къалгъан сёзлени да айырадыла.

У с т а з:

— Экинчи айтымда Асхат деген сёз айтымны члени боламыды? Нек болмайды? (Соруугъа джууаб этгенликте, айтымны башха сёзлерини бири бла грамматика джанындан байланыб келмейди.) Байланмай келгенин къалай билдинг? (Башха сёзледен Асхатха, андан да башха сёзге соруу салыргъа болмайды.)

— Экинчи айтымда Асхат деген сёзню джибериб окъусанг, «Сен кесинги джашаугъа хазырла» деген айтым кимге айланыб айтылгъаны белгили боламыды? Алай бла Асхат деген сёз айтымгъа член болмай, сёз кимге айланыб айтылгъанын кёргюзеди.

Дерсибизни темасы не эди? (Айлануу.) Айлануу деб неге айтадыла? (Китабда берилген джорукъну окъуйдула.)

III. Бегитну ишле: 279-чу ишни классда, 276-чы ишни юйде этедиле.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Айланууда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Запятойну, кёлтюртюу белгини джюрютюуюнгу ангылатыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. «Ана тил» китабдан джазылгъан айтымланы эки-юч сохта окъуйдула, айлануу деб иега айтылгъанын айтадыла.

II. Джангы дерс: Айланууда тыйгъыч белгиле. Къангада неда плакатда джазылгъан текст бла ишлеу. Айлануула бояулу мел бла неда къызыл туш бла джазыладыла.

Текст

Айланууда тыйгъыч белгиле

Партия, сенсе башы насыбны! Партия! Сенсе мыйысы халкъны! Сен, Хасан, не бла болушаса къралынга? (Б. Х.) Сизге айтама, джаш иёгерле! Тынгылагъыз, пионерле! (М. К.)

Окъуйдула, башха тюрлю бояу бла джазылгъан сёзлеге эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымда айлануу аны къалайында келгенди? Экинчи уа?

Аладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салыннгандыла?

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Айланууну къайтарыу.

Дерсни мураты: Айланууну, анда тыйгъыч белгилени бегитиу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. 66 сериялы карточкала бла ишлеу.

II. Берилген айтымлагъа айлануула къоша джазыу.

Айтымла:

1. Джокъдан бюртюк, бар этиб, бауурунда кёлтюрюб, бизни ёсдюрдюнг акъ сютюнгю ичириб. 2. Заман чабыб, биз да сюрюб джеталмай, джашау кетиб барады, сени разы эталмай. 2. Ишлемеген тишлемейди, къууаныб ишлейик. 4. Байрамлагъа биз къууаныб, хорлам бла жарыкъ тюбейик.

Юлгю: Джокъдан бюртюк, бар этиб, бауурунда

кёлтюрюб, бизни ёсдюрдюнг акъ сютюнгю ичириб, ой анам!

III. 286-чы ишни класда этю.

IV. 287-чи ишни юге берю. Биринчи айтымны къалай этиллигин класда кёрюзеди.

Тёртюню дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант (грамматика иш бла).

Текст

1. Багъалы сохтала, школ бачхагъа иги къарагъыз. 2. Сабийле, орамлада, арбазлада терекле орнатыгъыз! 3. Халимат, дерсле бошаддыламы? 4. Къадалыб, билим алыгъыз, пионерле! 5. Туугъан джуртум, джашна сен! 6. Колхозчула бла совхозну ишчилери! Бешд жыллыкъ планны болджалдан алгъа толтуругъуз! 7. Таукел атлагъыз, багъалы джолдашла. 8. Олтур, шохум, ханар айт. 9. Партия, сенсе башы насыбны! Партия, сенсе мыйысы халкъны! 10. Ёхтем Кавказ, салам айтама санга, тюрю-тюрю ариу мийик таулагъа. (*«Диктантла бла изложениеле», 212 бет.*)

Биринчи айтымны членлерин айырадыла (сызычуларыча тюблерин сызадыла), айланыулары тюблерин эки толкъун сыз бла сызадыла.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Суратха къараб, сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Айланыудан алгъан билимни геренлеу, тыйгъыч белгилени бегитю.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтию.

II. «Терек бачхада» деген темагъа, суратха къараб, сочинение джазыу. (Сурат 285-чи иште бериледи.)

1. Суратха къараб ушакъ этю:

— Суратда нени кёресиз? Сабийле не этедиле? Сабийлеге атла бердиле: Ахмат, Коля, Асият, Вера, Мухтар, Фатима.

— Ахмат не этеди? Коля бла Асият не этедиле?..

2. Айланыуу болгъан айтымла къураб айтыу, маджал къураб алгъан айтымлары тетрадлагъа джазыу.

ТЕРЕК БАЧХАДА

Джаз келди. Сабийле школну терек бачхасында ишлейдиле. «Ахмат, кел экибиз бирге ишлейик», — деди Вера Ахматха.

Асият да Колягъа: «Джюр, Коля сен чунгур къаз, мен да терек орнатайм», — деди. Алай бла, сабийле, экеу-экеу болуб, терекле орнатыб башладыла.

III. 289-чу ишни юйге беруу.

Программаны эмда дерслени темалары.	Сагъат саны	Классда этиллик ишле		Ийыкъла
		китаб-дагъы ишле-ден	дидактика матери-алдан	
Туура сёз	9	291—307	С—67—69	31—33
1. Туура сёзден хапар беруу	1	291—293	С—67	
2. Туура сёзде тыйгъыч бел-гиле	1	294—296	С—68	
3. Бегитну дерс	1	297—299	С—69	
4. Изложение «Къызыл коман-дир»	1			
5. Туура сёзню къайтарыу	1	300—307	С—69	
6. Сынау диктант	1			
7. Халатла бла ишлеу	1			
8. Сочинение «Мен ким бол-лукъма»	2			

Биринчи дерс

Дерсни мураты: Туура сёзден хапар беруу.

Дерсни мураты: Туура эмда авторну сёзле-ринден хапар беруу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу. (289-чу иш.)

II. Туура сёзден хапар беруу.

Китаб бла ишлеу. 291 ишни окъуйдула, башха адам бла авторну сёзлерин табадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Соруула:

— Джашчыкыны сөзлери кыйсыладыла? (Көгюрчюнчюмю джокъду багъасы. Сатарыкъ тюлме, айтама ачыкъ.)

— Авторну сөзлери уа? (Деб джашчыкъ кёкге ийди кёзлерин, кыйдула ала билиб бермезин.)

Экинчи айтымда Зайнебни сөзлерин айырыб окъуйдула, авторну сөзлерин айырадыла.

Устаз:

— Башха адамланы (джашчыкыны, Зайнебни) сөзлерин автор кылай бергенди? (Ауузларындан кылай чыкыгъан эсе, алай.)

— Формасын да, магъанасын да тюрлендиргенмиди? (Огъай.)

— Дерсибизни темасы не эди? (Туура сөз.)

— Туура сөз деб неге айтадыла? (Башха адамны сөзюн автор, формасын да, магъанасын да тюрлендирмей, аууздан чыкыгъанча берсе, аллай сөзге туура сөз дейдиле.)

III. Бегитиу ишле: 292 ишни классда этну. Туура сөзю тюбюн сыза джазадыла, окъуб айыргъандан сора.

IV. Юйге иш: «Ана тил» китабдан туура сөзю болгъан айтымла джазаргъа.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Туура сөзде тыйгыч белгиле.

Дерсни мураты: Туура сөзю болгъан айтымлада джюрютюлген тыйгыч белгилени ангылатыу. (Ас: «Тс.?!» «Тс», — ас.)

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Джазылгъан айтымланы окъуйдула, туура сөз бла авторну сөзюн айырыб джазадыла.

II. Туура сөзде тыйгыч белгиле бла шагърейэтиу.

Туура сөзде джюрютюлген тыйгыч белгилени схемалары бла ишлеу.

Туура сөзде тыйгыч белгиле

(Тс — Туура сөз, ас — авторну сөзю)

«Тс», — ас.

«Тс?» — ас.

«Тс!» — ас.

Ас: «Тс».

Ас: «Тс?»

Ас: «Тс!»

Берилген схемагъа эс бѐледиле, бу соруулагъа джу-
уаб этедиле:

— Биринчи столбикде туура сѐз авторну сѐзюню
къалайында келеди? (Аллында.)

— Биринчи схемада туура сѐз кесн къаллай айтым-
ды? (Ханарлаучу.)

— Экинчиде, ючюнчюде уа? (Соруучу, кѐлтюртючю.)

— Алай бла, туура сѐз авторну сѐзюню аллында
келсе, къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? (Туура
сѐз кавычкалагъа алынады, туура сѐзден сора,?! салы-
нады, туура сѐзден авторну сѐзю тире бла айырылады.)

Бу юлгю бла экинчи столбикни да айырадыла, ав-
торну сѐзюнден сора келген кѐзюуде къаллай тыйгъыч
белгиле салыннганын айтадыла.

Бегитиу ишле: 294 бла 295-чи ишлени классда,
296-чы ишни юйде этиу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Туура сѐзде тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Туура сѐзде тыйгъыч белгиле-
ни салынууларын бегитиу. Эсгертиу диктант джазыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу, окъулгъанны къайтарыу. «Юч
бала бла юч ана» деген хапарчыкъны окъуу, тыйгъыч
белгилени нек салыннганларын айтыу.

II. Эсгертиу диктант.

Текст

Эртде-эртде бир къушну баласы болгъанды. Ол аны
уясындан чыгъармай ашатханды, нчиргенди, ѓсдюрген-
ди. Джумушакъ тюкчюк табса, алыб келиб, аны тюбю-
не тѐшеб тургъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай
учарын айтыб, сѐз бла юретиб тургъанды. Бир кюн
къуш балачыкъ тилегенди:

— Анам, меннге эркинлик бер, кесим да учаллыкъма

— Сен, балачыгъым, акъыл-балыкъ болмагъанса,
менсиз учсанг, сабийле таш бла уруб тюшюрюб къоя-
рыкъдыла, алай а сен, джанчыгъым, учаргъа бек тал-
пый эсенг, бюкюн бир сынаим, — деб къуш баласын
кенг хауагъа алыб чыкъгъанды. (С. А.)

IV. 298-чи ишни юйге бериу.

Төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Изложение. «Къызыл командир».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюю.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын салыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. Текстни биринчи кере окъуу, ангыламагъан сёзлерни айыртыу.

Текст

КЪЫЗЫЛ КОМАНДИР

Бир къатын гитче сабийчиги бла арбагъа миниб, шахаргъа бара эди. Ала тюз джолгъа чыкъгъанлай, атла, бир затдан юркуюб, арбаны алыб къачдыла. Арбачы, не къарыуун да салыб, атланы джоугенлерин арха тартды, алай болгъанлыкыгъа ала къызыу барадыла, арба да ауаргъа аз къалады. Къатын, сабийин да къаты къучакълаб:

— Эй марджа, тутугъуз, тыйгъыз! — деб къычырды.

Джолда озуб баргъанла бир джанына джанладыла, юйлени къабыргъаларына къысылдыла. Арба джерге джетмей, атла, къутургъанча, чабыб барадыла. Бусагъат арба ауарыкъды, аны юсюндегиле таш джолгъа къуюллукъдула. Билмей тургъанлай, атха миниб, алларына къызыл командир чыкъды. Ол кесини атын арбаны аллына кенделен салды. Адамла да, къутургъан атла джууукълашханлай, къызыл командир къачарыкъ болур деб, сейирсиниб къарай эдиле. Командирни аты уа къымылдамай тура эди. Къутургъан атла эс джыйыб, тохтаб къалдыла. Андан сора командир кесини джолуна кетди. («Диткантла бла изложениеле», 235 бет.)

III. Текстни экинчи кере окъуу, планын салыу, изложениесин джазыу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: Туура сёзю болгъан хапар къураб джазаргъа юретиу, къайтарыу.

Дерсни барыуу

I. Юй ишни тинтиу. Бир-эки сохта джазылгъанны окъуйдула, тыйгъыч белгилени нек салгъанларып айтадыла.

II. Туура сёзю болгъан хапарчыкъ къураб джазыу.

БИБЛИОТЕКАДА

Саша бла Исса библиотекада олтурадыла. «Исса, сен къайсы китабы окъуйса?» — деб сорду Саша. Ол анга былай джууаб берди: «Саша, сен Хубийланы Османны «Тенгле» деген хапарын окъугъанмыса? Мен бу сагъатда аны окъуй турама.»

Алагъа Умар келиб саламлашды. «Умар, былай олтур», — деди Исса. «Саша бла Умар, меннге эс ийиб тынгылагъыз, мен сизге эки тенгни юсюнден окъуюм, къайсыны джаратсагъыз да айтырсыз», — деб Исса окъуб башлады. (Мындан башха темалагъа да къурагъа боллукъду. Сёз ююн: «Стадионда», «Почтада», «Клубда» дегенча.)

III. 301-чи иште берилген схемагъа кёре, айтымла къураб джазыу.

IV. 300-чю ишни классда, 303 ишни юйде этну.

Алтынчы дерс

Дерснн темасы: Сынау диктант.

Дерснн мураты: «Туура сёз» темагъа сынау диктант джазыу.

Текст

ДЖАЗ БАШЫНДА

Бу хапар лагерде болгъанды. Лагерде сабийле гокка хансланы юсюнден хапар башладыла. Ала бизни уллу къралыбызны кёб джерлеринде болгъандыла. Бир джашчыкъ джаз башында гокка хансла къалай болгъанларындан быллай хапар айтды: «Мен гокка хансланы февралда джыяма». «Сен тюз айтмайса, гокка хансла мартдан алгъа чакъмайдыла», — деб бир нёгерн сёзге къошулду. Даулашыугъа бир къызчыкъ да къошулду. «Мартда тюл, апрелде чыгъадыла», — деди къызчыкъ.

«Сабийледен къайсы тюздю?» — деб сорду устаз. Аланы ичлеринден бири къошду: «Барысы да тюздюле, джаз хар джерге бирча келмейди».

(«Диктантла бла изложениеле», 215 бет.)

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билimlerин бегитиу.

Дерсни барыуу

1. Диктантны къалай джазгъанларыны юсюнден айтыу.

«5»-ге. . . адам джазгъанды.

«4»-ге

«3»-ге

«2»-ге

2. Классны асламысы джиберген халатла бла ишлеу.

3. Энци халатларын тюзетиу, тюз джазыудан карточкала бла ишлеу.

4. 69-чу сериялы карточкала бла ишлеу.

5. Ю йге иш: «2», «3» джазгъанла диктанларын джангыдан кечюрюб джазадыла, «4», «5» джазгъанлагъа 304, 306 ишле бериледи.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. «Мен ким боллукъма».

Дерсни мураты: Байламлы тилни ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Дерсни муратын айтыу, сохталаны ишге хазырлау.

II. «Мен ким боллукъма» деген темагъа сочинение джазыу.

1. Ушакъ:

— Сени атаң (неда анаг) къайда ишлейди? Атаң кимди? Анаң а? Сен а ким боллукъса? Ол ишни сен нек джаратаса?

2. Сочинениени планын салыу.

ПЛАН

МЕН ҚИМ БОЛЛУҚЪМА.

1. Мен уллу болсам... (тракторист, шофер, малчы, устаз...) боллуқъма.

2. Мен ол усталыкъны нек джаратама?

3. Ишди джашауну тутуругъу.

4. Мен кесими ол усталыкъгъа бусагъатдан башлаб хазырлайма.

Бир-эки сохтагъа къалай джазарыкъларын айтдырыу.

III. Джазыу иш.

Класда бошаялмасала, юйде бошаб келедиле.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз 3

Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу

Грамматиканы бѣлюмлерин окъутууну юсюнден	4
Сѣзню къурамы	4
Ат	5
Сыфат	7
Алмаш	7
Этим	9
Санау	10
Сѣзлеу	11
Байлам	12
Бош айтым	13
Къош айтым	15
Айлануу	16
Туура сѣз	18
Байламлы тилге юретиу	18
Изложение джазаргъа юретиу	19
Сочинение джазаргъа юретиу	25
Бир къауум сочинениени юсюнден	30
Тюз джазыуну методикасындан талай оюм	38
Пунктуацияны окъуутуну юсюнден	39
Грамматика айырыуну схемасы бла юлгюсю	42
Тематика план	49
Дерслени планлары	50

Эльканов Магомед Казиевич

МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО
К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

для 4 класса

На карачаевском языке

Издание третье

Редактор *А. Д. Баучиев*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректор *Л.Х. Былдаева*

ИБ № 2551

Сдано в набор 09.12.88.

Подписано в печать 29.05.89.

БУ 37560. Формат 84x108^{1/32}. Бумага этикеточная.

Гарнитура «Литературная». Печать высокая.

Усл. п. л. 7,1. Усл. кр.-отт. 7,2. Уч.-изд. л. 6,6.

Тираж 400 экз. Заказ № 461. Цена 20 коп

Ставропольское книжное издательство
Карачасво-Черкесское отделение
357100. Черкесск. пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение
357100, Черкесск, Первомайская, 47